

Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης (Κομοτηνή)

Ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια*

Ξέρουμε ὅτι σὲ ὀλόκληρη τὴν διάρκεια τοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἡ συνείδηση ὅτι τὸ δίκαιο τοῦ κράτους εἶναι *ρωμαϊκὸ δίκαιο* εἶναι ὄχι μόνον ζωντανή, ἀλλὰ καὶ βασικὸ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς αὐτοσυνειδησίας τῆς αὐτοκρατορίας. Ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὄχι ἀπλῶς μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δικαίου «τῶν Ῥωμαίων» –αὐτῆς τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας πού θεωρεῖται ὅτι συνεχίζεται ἀδιάσπαστη, χωρὶς ἱστορικὴ ἢ νομικὴ τομὴ, ὡς τὶς ἡμέρες τους–, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν στενότερη ἔννοια τοῦ ὅρου: ἓνα δίκαιο πού ἔχει τὴν καταγωγή καὶ τὶς ἀφετηρίες του στὴν Ρώμη, τὴν συγκεκριμένη πόλη, τὴν πρεσβυτέρα Ρώμη ἐπάνω στὸν Τίβερη, ἓνα δίκαιο πού συνεχίζει ἔτσι, ἐπίσης ἀδιάσπαστα, τὸ δίκαιο τοῦ Δωδεκαδέλτου. Στὰ βυζαντινὰ ρητορικὰ κείμενα ἢ νομικὴ παραμένει πάντοτε «ἡ ἰταλικὴ τέχνη»: ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, στὸν Ἐπιτάφιο πού τοῦ γράφει, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ φίλος του Ἀναστάσιος Λύζιξι ἐσπούδασε καὶ τὴν ἐπιστῆμη τοῦ δικαίου: *ἐπὶ ταύτῃ δὲ καὶ τὴν Ἰταλῶν μούσαν προσειληφώς, ἐπειδὴ καὶ ταύτης μᾶλλον τοῖς, ὅσοι πολιτεύονται, δεῖ*¹. Ὁ ἴδιος ὁ Ψελλός, στὸ Ἐγκώμιό του γιὰ τὸν Ἰωάννη Μαυρόποδα, θὰ ἐπαινέ-

^{1*} Τὸ κείμενο αὐτό, στὴν ἀρχικὴ του μορφή, εἶχε συνταχθῆ ὡς εἰσήγηση στὸ Συνέδριο Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, μὲ γενικὸ θέμα: «*Ius Graecoromanum: Ἐκρωμαϊσμός ἢ Ἐξελληνισμός, διαπάλη ἢ συγκεκριασμός*», πού εἶχε ἐξαγγεῖλει γιὰ τὸ ἔτος 1994 ἡ Ἐταιρεία Ρωμαϊκῶν Σπουδῶν. Μετὰ τὴν ματαιώση τοῦ συνεδρίου ἐκείνου, ἔμεινε ἀδημοσίευτο. Ἐκρίνα ὅτι δὲν θὰ ἦταν ἀπρόσφορη ἢ εἰσφορὰ σὲ ἐπεξεργασμένη μορφή, ἐνὸς κειμένου πού ἀναφέρεται στὴν παρουσία τῆς Ρώμης στὴν ἐλληνικὴ νομικὴ παράδοση σὲ τιμητικὸ Τόμο γιὰ τὸν Ἰωάννη Κ. Τριανταφυλλόπουλο. Οἱ πρώτες σελίδες τοῦ κειμένου αὐτοῦ, μὲ τὶς ἀναμνήσεις τῶν βυζαντινῶν πηγῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους τίτλους τοῦ Πανδέκτη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάμνηση, ἐκεῖ, τῶν δικαίων τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων, ὡς θρυλουμένης πηγῆς τοῦ Δωδεκαδέλτου (*placuit publica auctoritate decem constitui viros, per quos peterentur leges a Graecis civitatibus et civitas fundaretur legibus*: Dig. 1.2.2) δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐντελῶς «ἀλλότριες» πρὸς τὸν Ἰωάννη Τριανταφυλλόπουλο τοῦ *praemonitum* στὸν Πανδέκτη, ἀλλὰ καὶ τῶν *Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν Δικαίων* καὶ τοῦ *Das Rechtsdenken der Griechen*, ἐνῶ οἱ τελευταῖες, εἴτε πρόκειται γιὰ τὶς ἐλληνικὲς κωδικοποιήσεις στὶς ρουμανικὲς ἡγεμονίες εἴτε γιὰ τὴν Ἐξάβιβλο καὶ γιὰ τὸ διάταγμα τῆς Ἀντιβασιλείας «περὶ πολιτικοῦ νόμου», ἀυτονόητα παραπέμπουν καὶ στὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου...

¹ G. Weiß, *Oströmische Beamte im Spiegel der Schriften des Michael Psellos* [=Miscellanea Byzantina Monacensia 16], Μόναχο 1973, 279.

ση και εκείνου την νομική κατάρτιση με τὸ ἴδιο σχῆμα: *οὐδέ τῆς Ἱταλῶν σοφίας ἡμεληκῶς*². Μετὰ τὴν σειρά του ὁ Ἰωάννης Μαυρόπουλος, ἀπευθυνόμενος στὸν φίλο του, τὸν νομοφύλακα Ἰωάννη Ξιφιλίνο, τὸν μέλλοντα πατριάρχη, γιὰ νὰ ἐπαινέσῃ τὴν νομικὴ του παιδεία τὸν χαρακτηρίζει ἄνδρα *Ἱταλικόν τε καὶ φιλορῶμαιον*³. Νὰ εἶναι ἐντελῶς τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἐπιφανέστερος βυζαντινὸς δικαστὴς ποὺ γνωρίζουμε, Εὐστάθιος ὁ Ρωμαῖος, φέρει αὐτὸ τὸ προσωνύμιο – τοῦ ὁποῖου ἡ προέλευση καὶ ἡ σημασία ἀποτελεῖ ἓνα πρόβλημα ποὺ παραμένει πάντοτε ἀνοικτὸ στὴν ἔρευνα⁴;

Ἡ συνείδηση αὐτὴ παραμένει ἐνεργὸς καὶ μετὰ τὴν παρακμὴ τῶν νομικῶν σπουδῶν στὸ Βυζάντιο, ποὺ ἀκολοθεῖ τὴν λατινικὴ κατάρτιση τοῦ 1204. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μία μυθολογικὴ ἐν μέρει ἱστορία τῶν ἀρχῶν τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ποὺ, σὲ διαφορετικὲς παραλλαγές, ἀπαντᾷ καὶ στὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τῶν δύο τελευταίων βυζαντινῶν ἰδιωτικῶν νομικῶν ἐγχειριδίων ἐννοῶ, βέβαια, τὸ Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη (1335) καὶ τὴν Ἑξάβιβλο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου (1344/1345), τὶς δύο «θεσσαλονίκειες κωδικοποιήσεις» ποὺ κληροδότησε ὁ βυζαντινὸς 14ος αἰώνας στὸν μεταβυζαντινὸ νομικὸ βίον, καὶ οἱ ὁποῖες, αὐτούσιες ἢ μέσῳ τῶν διαφόρων ἐπεξεργασιῶν, παραλλαγῶν καὶ μεταφράσεών τους, ἐπρόκειτο νὰ καταστοῦν τὸ κύριον ὄχημα τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὸν μεταβυζαντινὸ ὀρθόδοξο κόσμον.

Ἡ ἀπώτατη πηγὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ: πρόκειται γιὰ τὴν περιφημὴ

² Κ. Σάθας, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, Ε', Βενετία-Παρίσι 1876, 148.

³ Α. Καρποζιλος, *The Letters of Ioannes Maurorouos*, Metropolitan of Euchaita [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 34 1], Θεσσαλονίκη 1990, 113 (ἐπιστολὴ ἀρ. 280· πρβλ. καὶ τὸν σχολιασμὸ αὐτόθι, 224.

⁴ Γιὰ τὸν Εὐστάθιο βλ. ἀπὸ τὴν πιὸ πρόσφατη εἰδικὴ βιβλιογραφία: G. Weiß, «Hohe Richter in Konstantinopel: Eustathios Rhomaios und seine Kollegen», *JÖB*, 22 (1973), 117-143· A. Schminck, «Vier eherechtliche Entscheidungen aus dem 11. Jahrhundert», *Fontes Minores*, III, Φραγκφούρτη 1979, 221-279· D. Simon, *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*, Φραγκφούρτη 1973 (ἐλληνικὴ μετάφραση Ἰ. Κονιδάρη, *Ἡ εὕρεση τοῦ δικαίου στὸ ἀνώτατο βυζαντινὸ δικαστήριον*, Ἀθήνα 1982)· τοῦ ἴδιου, «Das Ehegüterrecht der Pira: Ein systematischer Versuch», *Fontes Minores*, VII, Φραγκφούρτη 1986, 193-238· N. Oikonomides, «The Peira of Eustathios Romaios an Abortive Attempt to Innovate in Byzantine Law», αὐτόθι, 169-192· D. R. Reinsch, «Eustathios Rhomaios' Opusculum über das Hypobolon», αὐτόθι, 239-252· S. Perentidis, «Trois notes sur la tradition de la Peira», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 27-28 (1980-1981 = 1985), 633-671. Ἀπὸ τὰ βασικὰ γενικὰ ἔργα: P. Pieler, «Byzantinische Rechtsliteratur» στὸν H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, II, Μόναχο 1978, 364-365, 467, 469· N. van der Wal - J. H. A. Lokin, *Historiae iuris graeco-romani delineatio* Groningen 1985, 95, 101, 135· Σπ. Τρωιάνος, Οἱ πηγές τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου², Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1999, 211-212, 215-218. Ἐν χρήσει ἔκδοσις τῆς «Πείρας»: Ζέπων, *Ius Graecoromanum*, IV, 1-260 (Zachariä von Lingenthal).

κατά τόν χαρακτηρισμό τού έκδότη της), πού περιέχεται στόν κώδικα 445 τῆς πρώην Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας. Δέν θά ἀναφερθῶ διεξοδικώτερα στὰ κείμενα αὐτά, ἐπειδὴ ἔχουν πρόσφατα μελετηθῆ εἰδικὰ καὶ κατὰ ἐξαντλητικό τρόπο ἀπὸ τὸν Andreas Schminck⁶. Θὰ τὰ χρησιμοποιήσω ὁμως ὅπου ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἐξελίξεως στὴν παράδοση πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ.

Ἡ παραλλαγή πού περιέχεται στὴν Ἑξάβιβλο εἶναι ἐνσωματωμένη στό κύριο σῶμα τού κειμένου καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ του: Ἄρμεν. 1.1.1-8. Ἡ προέλευση ἐδῶ εἶναι ἀπολύτως σαφής: ἡ ἀφήγησις ἔχει ληφθῆ ἀπὸ τὴν λεγομένη Μικρὰν Σύνοψιν («Μικρὸν κατὰ στοιχεῖον»), μία ἀπὸ τὶς βασικὲς πηγές τού Ἄρμενοπούλου, πού ἡ σύνταξίς της ἔχει πρόσφατα τοποθετηθῆ στὰ τέλη τού 13ου αἰῶνα⁷ (Synopsis minor, N [=«Νόμος»], 1-9)· μὲ τὴν σειρὰ τῆς ἡ Μικρὰ Σύνοψις ἔχει παραλάβει τὴν ἀφήγησις αὐτὴ ἀπὸ τὸ προοίμιον τῆς μᾶς ἀπὸ τὶς δύο κύριες πηγές της, πού εἶναι τὸ «Πόνημα Νομικόν» τού Μιχαήλ Ἀτταλειάτη⁸.

Ἡ ἀρκετὰ ἐκτενέστερη παραλλαγή τού Βλάσταρη («Ἐτι καὶ περὶ τῶν πολιτικῶν νόμων, ὅθεν ἔσχον τὴν ἀρχὴν καὶ ὅπως συνέστησαν») περιέχεται περὶ τὸ τέλος τῆς μακρᾶς «Προθεωρίας» του, μετὰ τὴν ἱστορία τῶν κανονικῶν πηγῶν (Σύνοδοι καὶ Πατέρες), οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τὴν βασικὴ ὕλη του, καὶ ἔχει χαρακτήρα μᾶλλον ἐπικουρικό ἢ συμπληρωματικό σὲ σχέση μὲ αὐτές – ὅπως εἶναι πράγματι ὁ χαρακτήρας τῆς κοσμικῆς νομοθεσίας στὴν συλλογὴ τού Βλάσταρη: Οὐδὲν δὲ οἶον καὶ περὶ τῶν πολιτικῶν νόμων βραχέα διαλαβεῖν, καὶ ὅθεν ἔσχον καὶ οὗτοι τὴν γένεσιν, ὡς ἐφικτόν, ἱστορῆσαι, ἐπειδὴ καὶ τούτων ἐνίους τοῖς τῶν ἱερῶν κεφαλαίοις κανόνων, ὡς ἂν τινὰς ἐπικούρους, δεῖν φήθημεν προσαρμόσαι⁹. Ἡ ἄμεση

⁶ «Ein rechtshistorischer Traktat im Cod. Mosq. gr. 445», *Fontes Minores*, IX, Φραγκφούρτη 1993, 81-96 (τὸ κείμενο: 82-86, γερμανικὴ μετάφρασις: 83-87). Τὸ χειρόγραφο χρονολογεῖ ὁ ἐκδότης, 81 καὶ σημ. 7, στὸν 14ο αἰ. ἔτσι καὶ ὁ D. R. Reinsch, «Eustathios Rhomaios' Opusculum über das Hypobolon» [βλ. σημ. 4], 240. Ὁ κατάλογος τῶν μοσχοβιτικῶν χφ τού ἀρχιμανδριτῆ Βλαδιμήρου (Vladimir), Μόσχα 1894, χρονολογεῖ τὸ χφ στὸν 15ο αἰ. - Γιὰ ἄλλα ἀνάλογα κείμενα, ἐκδεδομένα ἢ ἀνέκδοτα, πού μᾶς ἔχουν περιέλθει, βλ. Schminck, 81 καὶ σημ. 1-6, κυρίως στὴν τελευταία ἀπὸ τὶς σημ. αὐτές.

⁷ S. Perentidis, «L'empereur né le jour de Pâques», *Fontes Minores*, VII, Φραγκφούρτη 1986, 253-257. Πρβλ. προηγουμένως τού ἴδιου, «Recherches sur le texte de la Synopsis minor», *Fontes Minores*, VI, Φραγκφούρτη 1984, 219-273· γιὰ τὴν ἀφήγησις πού μᾶς ἀπασχολεῖ: αὐτόθι, 232 καὶ σημ. 60. Ἐν χρήσει ἐκδοσις: Ζέπων, VI, 319-547 (Zachariä von Lingenthal)· ἡ ἀφήγησις: 467-468. Γιὰ τὸ ἔργο: Pieler, 474· van der Wal - Lokin, 114, 138· Τρωιάνος, 283-285.

⁸ Ἐν χρήσει ἐκδοσις: Ζέπων, VII, 409-548 (Σγούτας) = K. E. Zachariä von Lingenthal (!), *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*, I, Λειψία 1973, 356-464· τὸ προοίμιον πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ: 415-417 = 362-364. Γιὰ τὸ ἔργο: Pieler, 465· van der Wal - Lokin, 102 (ὅπου καὶ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν ἱστορικὴ ἀφήγησις τού προοιμίου)· Τρωιάνος, 208.

⁹ Βλάσταρης: Ράλλης-Ποτλῆς, ζ', 27 (-30).

πηγή της δὲν ἔχει ἐντοπισθῆ. Εἶναι προφανές ὅτι ἀνήκει στὴν ἴδια ἢ σὲ συγγενή παράδοση μὲ ἐκείνην τῆς ἀνώνυμης «πραγματείας» τοῦ Mosquensis gr. 445, χωρὶς ὅμως, ὅπως φαίνεται, νὰ ὑπάρχη ἄμεση σχέση ἐξαρτήσεως μεταξὺ τῶν δύο κειμένων. Γενικώτερα, ἄλλωστε, εἶναι δυσχερὴς ἢ ἀκριβὴς τοποθέτηση τῆς «πραγματείας» μέσα στὰ πλαίσια τῆς εὐρύτερης παραδόσεως στὴν ὁποία ἀνήκει, καθὼς καὶ ἡ ἐντόπιση τῆς κατευθύνσεως κατὰ τὴν ὁποία ἔχουν ἀσκηθῆ τυχόν ἐπιδράσεις (ἀπὸ ἢ ἐπὶ τοῦ κειμένου αὐτοῦ), καθὼς μάλιστα ἡ χρονολόγησή της εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀσαφής: μόνο ἀσφαλὲς στοιχεῖο, ὡς *terminus post quem*, εἶναι ἡ μνεία τῶν νεαρῶν τοῦ Λέοντος (ὡς παλαιᾶς ὅμως ἤδη νομοθεσίας: *οὐ πᾶσαι δὲ πολιτεύονται*): *terminus ante quem* μᾶς παρέχεται μόνον ἀπὸ τὴν χρονολόγησιν τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου ποὺ τὴν παραδίδει στὸν 14ο αἰῶνα. Ὁ ἐκδότης της θεωρεῖ ὅτι ἡ «πραγματεία» θα μποροῦσε νὰ ἀντανακλᾷ τὴν διδασκαλία τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου στὴν Κωνσταντινούπολη, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνανεώσεως τῶν νομικῶν σπουδῶν κατὰ τὸν 11ο αἰῶνα (προτείνεται τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ αἰῶνα: ὡς ἐνδεχόμενος συντάκτης προτείνεται ὁ συντάκτης τῆς τρίτης ἐπεξεργασίας ἢ «ἐκδόσεως» τοῦ «Νομοκάνονος εἰς ἰδ' τίτλους», Θεόδωρος Βέσσης).

Ἡ ἀφήγησις τοῦ Βλάσταρη ἐκκινεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἴδρυση τῆς Ρώμης. Μαθαίνουμε ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 4708 ἀπὸ κτίσεως κόσμου (800 π.Χ.), ἢ κατὰ τὴν πρώτη Ὀλυμπιάδα, στὴν Ρώμη βασιλευε ὁ Ρωμύλος. Ἐξῆ ἄλλοι βασιλεῖς τὸν διαδέχθησαν, σὲ ἓνα συνολικὸ διάστημα 244 ἐτῶν [ἐδῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐτῶν ποὺ διήρκεσε τὸ πολίτευμα τῆς βασιλείας εἶναι σύμφωνος μὲ τὴν ρωμαϊκὴ παράδοση: 753 π.Χ. - 509 π.Χ.: τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἀριθμὸς, ἑπτὰ, τῶν βασιλέων: Ρωμύλος, Νουμᾶς Πομπίλιος, Τούλλος Ὀστίλιος, Ἄγκος Μάρκιος, Ταρκύνιος ὁ Πρεσβύτερος, Σέρβιος Τούλλιος, Ταρκύνιος ὁ Ὑπερήφανος]. Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς βασιλείας, ὑπὸ τοὺς κυρίως βασιλεῖς ὑπηρετοῦσαν, ὑποκείμενοι σὲ ἐκείνους, κατώτεροι βασιλεῖς (*ῥήγες*), οἱ ὁποῖοι ἀσκοῦσαν τὴν ἐνεργὸν διακυβέρνησιν τῆς πόλεως: *ὑπὸ βασιλείας τοίνυν ἰθυνομένης τῆς πόλεως, ῥήγες τὰ τῆς πολιτείας διώκουν, δευτέραν μετὰ γὰ τὸν βασιλέα τὴν ἐξουσίαν ἀνηρημένοι*. Προφανῶς ἡ κατασκευὴ αὐτῆ προήλθε ἀπὸ τὴν συνήθη ἀμυχανία τῶν Βυζαντινῶν μπροστὰ στὶς λέξεις *βασιλεύς, βασιλεία* τῶν πηγῶν τους, ὅταν αὐτὲς ἀποδίδουν τὸ δύσφημο *rex* τῆς ρωμαϊκῆς παραδόσεως (ποὺ γι' αὐτοὺς θὰ ἦταν ἀπλῶς «ῥήξ») – ἐνῶ γι' αὐτοὺς *βασιλεύς* καὶ *βασιλεία* εἶναι δηλωτικὰ τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν βασιλέα τῶν Οὐρανῶν καὶ τὴν βασιλεία του, εἴτε γιὰ τὴν μοναδικὴν ἐπίγειαν εἰκόνα της, ποὺ εἶναι ἡ αὐτοκρατορία.

Καθὼς τὸ γραπτὸ δίκαιο ἦταν ἀκόμη ἄγνωστο, ἡ θέλησή τους εἶχε ἰσχύ νόμου: *καὶ τὸ ἐκείνοις δοκοῦν νόμου δύναμιν εἶχε, οὐδέπω γὰρ ἐν γράμμασι νόμος ἦν*. Μὲ τὴν κατάργησιν τῆς βασιλείας καὶ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς δημοκρατίας (*εἰς δημοκρατίαν τῆς βασιλείας μεταπεσοῦσης*), κατὰ τὴν 68ῃ

Ὀλυμπιάδα, στην θέση τῶν καταργουμένων ῥηγῶν – γιατί, προφανῶς, ὁ ἴδιος ὁ «βασιλικός» θεσμός, καθ' ἑαυτόν, δὲν μπορούσε ποτέ νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς «δικαίω» κατηγορημένος – ἐγκαθίσταται ὁ θεσμός τῆς ὑπατείας (καὶ τῶν ῥηγῶν γενομένων ἐκ μέσου, τῆς δὲ τῶν ὑπάτων εἰσαχθείσης ἡγεμονίας). Ὡς πρὸς τὸ δίκαιο, ἡ νεαρὰ δημοκρατία ἐξακολουθοῦσε νὰ στερεῖται γραπτοῦ νόμου: ὁ δῆμος Ῥωμαίων ἀορίστῳ τινὶ νόμῳ ἢ συνηθείᾳ μᾶλλον εἰπεῖν ἐκέχρητο. Ἡ παράδοση Ἀτταλειάτη > Μικρᾶς Συνόψεως > Ἀρμενοπούλου εἶναι, στὸ πρῶτο αὐτὸ μέρος τῆς ἀφηγήσεως, πολὺ πιὸ συνοπτικὴ· περιορίζεται νὰ μᾶς πληροφορήσῃ ὅτι: Κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους οὔτε μοναρχίαι ἦσαν βασιλικαί, ἀλλὰ δι' ὑπάτων τὰ τῶν Ῥωμαίων διθύνοντο πράγματα (προεβάλλοντο γὰρ καθ' ἕκαστον χρόνον ὑπάτοι δύο καὶ ἀνεδέχοντο πάντα τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ) οὔτε νόμοι. [Ἐδῶ ἡ ἀρχικὴ μορφή, ποὺ εἶναι ὁ Ἀτταλειάτης, εἶναι κάπως πληρέστερη, ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀναδείξεως τῶν ὑπάτων: παρὰ τῆς συγκλήτου, ἦτοι τῶν εὐγενεστέρων ἀρχόντων τῆς Ῥώμης, καὶ τοῦ δήμου παντός]. Καί, ἵνα σαφέστερον καὶ συντομώτερον εἴπωμεν, ἀκμὴν οὔτε βασιλεῖς ἦσαν, οὔτε ἐγγραφοὶ νόμοι ἐν βιβλίῳ τεταγμένοι ἀναγραφόμενοι [στὸν Ἀτταλειάτη ἐπὶ πλέον: ἀλλ' ἀγράφως οἱ πλείονες ἐκείντο τῷ ἔθει τῆς πόλεως συνδιοικούμενοι· τινὲς δὲ καὶ ἐγγράφως σποράδην ἐκ συνελύσεως τῶν συγκλητικῶν ἢ τῶν δημοτικῶν γραφέντες ἐκείντο] – φυσικὰ δὲν σημειώνονται ἐδῶ οἱ φραστικὲς μόνον διαφοροποιήσεις μεταξὺ τῶν τριῶν κειμένων τῆς παραδόσεως αὐτῆς, ἀφ' ἑνὸς τοῦ Ἀτταλειάτη καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς Μικρᾶς Συνόψεως > Ἐξαβίβλου· τὸ κείμενο πάντως παρατίθεται, κατ' ἀρχὴν, ἀπὸ τὴν τελευταία¹⁰.

Ἐφεξῆς ἡ ἀφήγησις στὶς δύο παραδόσεις εἶναι ἀρκετὰ συγγενής. Ἐπὶ τῆς δημοκρατίας (Βλάσταρης: πρὶν εἴκοσι χρόνους ἐξῆκειν), ἐκλέγονται οἱ δέκα ἄνδρες, ὑπὸ τὸν Ἄππιο Κλαύδιο¹¹, μὲ σκοπὸ τὴν σύνταξιν γραπτῶν νόμων. Ἡ ἑλληνικὴ συμβολὴ στὴν διαμόρφωσιν τοῦ πρῶτου ρωμαϊκοῦ δικαίου τονίζεται ἀρκετὰ, ἀλλὰ αὐτὸ ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο ἤδη στὶς ρωμαϊκὲς πηγές. Ἀφοῦ πρῶτα συνέλεξαν εἶ τι νόμιμον ἦν παρὰ Ῥωμαίους, ἢ ἀγράφως φερόμενον ἢ ἐγγράφως μὲν, ἀσυντάκτως δὲ καὶ σποράδην κείμενον (ἦσαν γὰρ τινα καὶ ἀτάκτως καὶ οὐκ ἐν ὀρισμένοις τεθειμένα βιβλίῳ) – ὁ Βλάσταρης ὁμιλεῖ μόνον γιὰ τὰ σποράδην κείμενα, ὡσπερὲν νόμιμα τῆς Ῥώμης, ἔθῃ –, ἔφεραν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοὺς νόμους τοῦ Δράκοντος καὶ τοῦ

¹⁰ Ἐκδ. Heimbach, 20 (-24) = Πιτσάκης, 13 (-15).

¹¹ Μικρὴ διαφοροποίησις: στὸν Βλάσταρη ὁ Ἄππιος Κλαύδιος εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δέκα: ἄνδρας ὁ δῆμος ἐκλεξάμενοι δέκα, ὧν ἦρχεν Ἄππιος Κλαύδιος· ἔτσι, ἄλλωστε, καὶ στὸν Ἀτταλειάτη. Στὴν Μικρὰν Σύνοψιν > Ἐξαβίβλο φαίνεται νὰ εἶναι ἐκτὸς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δέκα: Πρῶτος δὲ Ἄππιος Κλαύδιος μετὰ ἑτέρων ἀνδρῶν ἐκλεκτῶν δέκα τὸν ἀριθμόν.

Σόλωνος, και από των άλλων άλλους τινάς (ὁ Βλάσταρης προσθέτει: τοὺς νόμους τοῦ Λυκούργου, τοῦ Μίνως, καὶ τοὺς τοιοῦτους), καὶ ἐκ πάντων ἐκλογὴν ποιησάμενο(ι) συντάσσουν τὸν Δωδεκάδελτο. Αὐτὸς ὁ νόμος διείπε τὴν ρωμαϊκὴ δημοκρατία, μᾶς λέγει ὁ Βλάσταρης, καθ' ὅλη τὴν διάρκειά των 464 ἐτῶν τοῦ βίου της¹².

Στὸ σημεῖο αὐτό, καὶ στὶς δύο παραδόσεις, ἐμφανίζεται ἓνα μυστηριώδες πρόσωπο, στὸ ὁποῖο συγχωνεύονται δύο, ὅσο γίνεται διαφορετικὲς, προσωπικότητες: ὁ Γάιος. Στὴν παράδοση τῶν Ἀτταλειάτη > Μικρὰς Συνόψεως > Ἀρμενοπούλου θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ περιφημὸς νομομαθὴς τοῦ 2ου μ. Χ. αἰώνα, στὸν ὁποῖο ἀποδίδεται ἐδῶ, οὔτε λίγο οὔτε πολὺ, ἡ ἀμέσως ἐπόμενη ἐξέλιξη, καὶ οὐσιαστικὰ ὁλόκληρη ἡ πρόοδος τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου μετὰ τὸν Δωδεκάδελτο: *Εἶτα ἐλθόντες ἄνδρες σοφοί, ὧν ἦρχε Γάιος, νομοθεσίας ἐτέρας καὶ διαιρέσεις τῶν ἀγωγῶν προστεθείκασι!* Ἄν τὸ διαιρέσεις τῶν ἀγωγῶν μπορεῖ, ἐν πάσῃ περιπτώσει, νὰ ἰσχύῃ γιὰ τὸν περιώνυμο συντάκτη τῶν Εἰσηγήσεων, τὸ νομοθεσίας ἐτέρας δὲν ἰσχύει βέβαια κατὰ κανένα τρόπο γιὰ τὸν ἀφανῆ μᾶλλον στὴν ἐποχὴ τοῦ νομικοῦ, στὸν ὁποῖο δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἀπονεμηθῆ οὔτε τὸ *ius respondendi*. Προφανῶς ὁ «Γάιος» αὐτῶν τῶν ἀφηγήσεων κατάγεται ἀπὸ μία φράση τοῦ προομίου τῆς Ἐπιτομῆς: *Πρῶτος Γάιος καὶ μετὰ τούτον Πομπώνιος...* ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἀφετηρία τῆς ἀπλῶς στὶς ἐπιγραφές τῶν δύο πρώτων χωρίων τοῦ τίτλου Dig. 1.2: Dig. 1.2.1 (Gaius) καὶ Dig. 1.2.2 (Pomponius)!

Ἄλλὰ στὴν παράδοση τοῦ Βλάσταρη ὁ Γάιος αὐτὸς εἶναι ἀναμφισβήτητα ἓνας ἄλλος Γάιος, ὁ διασημότερος ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς Γαίους τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ναί, ὁ Γάιος Ἰούλιος Καίσαρ – στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἡ «βασιλεία» ἀποκαταστάθηκε στὴν Ρώμη: *Γαίου τὴν ὑπατεῖαν τε καὶ δημοκρατίαν εἰς βασιλείαν αὐθις ἀμείψαντος*. (Αὐθις βεβαίως, ἀφοῦ ἡ βασιλεία, δηλ. ἡ αὐτοκρατορία, στὴν ὀπτική τοῦ κειμένου μας, εἶναι τὸ «φυσικό» πολίτευμα, αὐτὸ πού ὑπῆρχε ἐξ ἀρχῆς στὴν Ρώμη: εἶδαμε ὅτι τὴν παρανόηση προκαλεῖ ἡ ἐνισχύει ἡ ἑλληνικὴ ὁρολογία, πού ἀποδίδει μὲ τὸ βασιλεύς καὶ τὸ λατινικὸ *rex*).

¹² *Ταῖς οὖν εἰρημέναις βίβλοις ὁ δῆμος ἐχρήτο ἕως ὑπατείας ἦγετο καὶ δημοκρατίαις, ὡς εἴρηται· κατ' ἐνιαυτὸν γὰρ ὁ δῆμος δύο τῶν εὐπατριδῶν προίσομενοι, ὥστε τὰ πολιτικά πάντα καὶ τὰ τῆς στρατείας διοικεῖν πράγματα, ὑπάτους τοῦτους ἀνόμαζον* [πρβλ. στὴν ἄλλη παράδοση, πού εἶδαμε: προεβαλλόντο γὰρ καθ' ἕκαστον χρόνον ὑπάτοι δύο καὶ ἀνεδέχοντο πάντα τὰ στρατιωτικά καὶ πολιτικά] Καὶ τὸ σχῆμα τοῦτο τῆς πολιτείας ἐπὶ χρόνους ἤρκεσε τέσσαροι καὶ ἑξήκοντα πρὸς ταῖς τετρακοσίαις. Ἀρχετὰ ἀκριβὴς ὑπολογισμὸς ἂν ληφθῆ ὡς ἀφετηρία τὸ κατὰ τὴν παράδοση ἔτος ἐγκαθιδρύσεως τῆς δημοκρατίας 509 π.Χ., καὶ ὡς τέλος, κατὰ τὴν γενική ἀντίληψη τῶν Βυζαντινῶν, πού ἐκφράζει καὶ ὁ Βλάσταρης, ἡ συγκέντρωση τῶν ἔξουσίων ἀπὸ τὸν Ἰούλιο Καίσαρα, μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν νικῶν του κατὰ τῶν ἀντιπάλων του (ὑπολέγματα τῶν πιστῶν στὸν Πομπηιο στρατευμάτων: *Thapsus, Munda*) καὶ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ρώμη: 45 π.Χ.

Είναι κοινός τόπος σὲ βυζαντινὰ κείμενα, κυρίως στὰ μεταγενέστερα καὶ στὰ λαϊκώτερα, νὰ ἐμφανίζεται ὁ Ἰούλιος Καίσαρ ὡς ὁ πρῶτος ρωμαῖος αὐτοκράτωρ· ἐδῶ ὁ Αὐγουστος ρητὰ μνημονεύεται ὡς διάδοχος τοῦ Καίσαρος στὴν «βασιλεία»: *ὁ σεβαστὸς Αὐγουστος ἐκεῖνος ὁ Καίσαρ ὃς μετὰ Γάιον ἐβασίλευσε*. Ἀντίθετα, στὰ παλαιότερα βυζαντινὰ κείμενα, καὶ σὲ ἐκεῖνα ποὺ ἐκφράζουν τὴν ἐπίσημη αὐτοκρατορική ἰδεολογία, τονίζεται κατὰ κανόνα ἡ ἰδιαίτερη σημασία τοῦ γεγονότος ὅτι ἀφετηρία τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ὑπῆρξε ἡ «βασιλεία» τοῦ Αὐγούστου – σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ δεδομένο ὅτι ἡ ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ ἡ ἀπαρχὴ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους τοποθετεῖται στὴν «βασιλεία» αὐτῆ, ἐπὶ *Καίσαρος Αὐγούστου* (Λουκᾶ 2.1). Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία ταυτίζεται νωρὶς μὲ τὴν τετάρτη βασιλεία τῆς περιφημῆς προφητείας τῶν κεφ. 2 καὶ 7 τοῦ Δανιήλ, βασιλεία ποὺ εἶναι ἐκ Θεοῦ προωρισμένη γιὰ τὴν αἰωνιότητα: *καὶ ἐν ταῖς ἡμέραις τῶν βασιλέων ἐκείνων ἀναστήσει ὁ Θεὸς βασιλείαν, ἣτις εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ λαῶ ἑτέρω οὐχ ὑπολειφθήσεται* (στὴν μετάφραση τοῦ Θεοδοτίωνος, ἡ ὁποία, γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Δανιήλ, ἔχει ὑποκαταστήσει, στὴν ἐκκλησιαστικὴ χρῆση, τὴν μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα: *καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῶν βασιλέων τούτων στήσει ὁ θεὸς τοῦ οὐρανοῦ βασιλείαν ἄλλην, ἣτις ἔσται εἰς τοὺς αἰῶνας καὶ οὐ φθαρήσεται, καὶ αὕτη ἡ βασιλεία ἄλλο ἔθνος οὐ μὴ ἐάσῃ, πατάξει δὲ καὶ ἀφανίσει τὰς βασιλείας ταύτας, καὶ αὕτη στήσεται εἰς τὸν αἰῶνα Δανιήλ 2.44*). Ἀρραβὼν τῆς αἰωνιότητος αὐτῆς εἶναι ἀκριβῶς τὸ γεγονός ὅτι στὸ σχέδιο τῆς Θεῆς Οἰκονομίας οἱ ἀρχές τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας συμπίπτουν μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ, τῆς ὁποίας ἡ αὐτοκρατορία προορίζεται νὰ ἀποτελέσῃ τὴν ἐπίγειαν εἰκόνα· ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς μιᾶς βασιλείας συμπίπτει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἄλλης, ἔτσι καὶ ἡ διάρκεια τῆς αὐτοκρατορίας δὲν θὰ εἶναι παρὰ τὸ ἀνάλογο, στὰ ἀνθρώπινα μέτρα, τῆς διάρκειας τῆς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ: *καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ οὐκ ἔσται τέλος* (Λουκᾶ 1.33). Φαίνεται ὅτι ἀπώτερη ἀφετηρία τοῦ ἰδεολογήματος αὐτοῦ εἶναι ἓνα κείμενο τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, ἀπὸ τὴν χαμένη Ἀπολογία του πρὸς τὸν Μάρκο Αὐρήλιο, τὸ ὁποῖο ἔχει διασωθῆ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Εὐσεβίου (IV. 26): *ἡ γὰρ καθ' ἡμᾶς φιλοσοφία πρότερον μὲν ἐν βαρβάρους ἠκμασεν, ἐπανθήσασα δὲ τοῖς σοῖς ἔθνεσιν κατὰ τὴν Αὐγούστου τοῦ σοῦ προγόνου μεγάλην ἀρχὴν, ἐγενήθη μάλιστα τῇ σῆ βασιλείᾳ αἴσιον ἀγαθόν, ἔκτοτε γὰρ εἰς μέγα καὶ λαμπρὸν τὸ Ῥωμαίων ηὔξηθη κράτος*. Εἶναι «τῆς βασιλείας ἡ σύντροφος καὶ συναρξαμένη Αὐγούστῳ φιλοσοφία»: *καὶ τοῦτο μέγιστον τεκμήριον τοῦ πρὸς ἀγαθὸν τὸν καθ' ἡμᾶς λόγον συνακμάσαι τῇ καλῶς ἀρξαμένη βασιλείᾳ, ἐκ τοῦ μηδὲν φαῦλον ἀπὸ τῆς Αὐγουστοῦ ἀρχῆς ἀπαντῆσαι, ἀλλὰ τοῖναντίον ἅπαντα λαμπρὰ καὶ ἔνδοξα κατὰ τὰς πάντων εὐχάς*. Τὸ σχῆμα ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν ἐπὶ λέξει στὸν πρῶτο ἀντιρρητικὸ λόγο κατὰ Ἰουλιανοῦ, τοῦ Γρη-

γορίου τοῦ Θεολόγου: ὅτι τοῖς Χριστιανῶν πράγμασι τὰ Ῥωμαίων συνήχησε καὶ συνεισηλθε τῇ ἐπιδημίᾳ Χριστοῦ τὸ κράτος, οὕτω πρότερον εἰς μοναρχίαν νενικηκός (PG 35, 564). Ἡ περαιτέρω διαμόρφωση τοῦ ἰδεολογήματος ἀνήκει στοὺς κυρίως βυζαντινοὺς χρόνους· εἶναι γνωστὸ κατ' ἐξοχήν τὸ σχετικὸ κείμενο τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη: ...τὸ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖον συνανατεῖλαν τῷ Δεσπότη Χριστῷ. Τοῦ γὰρ Χριστοῦ ἔτι κυφορουμένου, κράτος ἐδέξατο παρὰ Θεοῦ ἢ τῶν Ῥωμαίων βασιλεία, ὡς ὑπηρετίς οὐσα τῶν τοῦ Χριστοῦ οἰκονομιῶν. Ἐν αὐτῷ γὰρ τῷ καιρῷ καὶ αἰώνιοι Αὐγουστοὶ προσηγορεύθησαν καὶ εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἀπογραφὴν ὡς κρατοῦντες ἐποίησαντο. Ἀμέλει ἐπισημαίνεται ὁ εὐαγγελιστὴς ὅτι αὕτη πρώτη ἀπογραφὴ ἐγένετο ἐπὶ Καίσαρος Αὐγούστου, ὅτε καὶ ὁ Δεσπότης Χριστὸς ἐγεννήθη καὶ εἰς τὴν τῶν Ῥωμαίων γῆν καὶ βασιλείαν ἠξίωσεν ἀπογραφῆναι [πρβλ. Λουκᾶ 2.1-7] καὶ τέλη δοῦναι [πρβλ. Ματθαίου 22.15-22, Μάρκου 12.13-17, Λουκᾶ 20.20-26]. Μετέχει οὖν ἡ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων τῶν ἀξιωματῶν τῆς βασιλείας τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ, πάσας ὑπεραιούσα ὅσον ἐνδέχεται κατὰ τὸν βίον τοῦτον, ἀήτητος διαμένουσα μέχρι τῆς συντελείας. «Εἰς τὸν αἰῶνα» γάρ, φησίν, «οὐ διαφθαρήσεται». Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ Δεσπότη Χριστοῦ «εἰς τὸν αἰῶνα» τὸ ἀτελεύτητον σημαίνει... ἐπὶ δὲ τῆς Ῥωμαίων βασιλείας, ὡς συνανατειλᾶσης τῷ Χριστῷ, εἰς τὸν αἰῶνα τοῦτον οὐ διαφθαρήσεται... Καὶ γὰρ καὶ πρῶτον βασιλεῖον ἐπίστευσε Χριστῷ παρὰ τὰ λοιπὰ καὶ αὕτη ἡ βασιλεία ὑπηρετίς ἐστὶ τῶν τοῦ Χριστοῦ οἰκονομιῶν, ἣν διὰ ταῦτα φυλάττει ὁ τῶν ὄλων Δεσπότης Θεὸς ἀήτητον μέχρι τῆς συντελείας... Ἀλλὰ μὴν τὸ τῶν Ῥωμαίων βασιλεῖον πολλὰ προλήμματα ἔχει ἐν τούτῳ, ὡς καὶ τὸ πρῶτον ὄν καὶ πρῶτον πιστεύσαν εἰς Χριστὸν καὶ ὑπηρετοῦν ἐν πάσῃ [ἀν πᾶσι?] τῇ κατὰ Χριστὸν οἰκονομίᾳ (II. 74-77)¹³. Ἐπτὰ αἰῶνες ἀργότερα, τὸ 1208, σὲ μία ἱστορικὴ συγκυρία ἐντελῶς διαφορετικῇ, μὲ τὴν πρωτεύουσα τοῦ κράτους κατεχομένη ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς του, στὴν ἐξόριστη αὐτοκρατορία τῆς Νικαίας, τὸ ἰδεολόγημα εἶναι τὸ ἴδιο ζωντανό. Ὁ πατριάρχης Μιχαὴλ Δ' Αὐθωριανὸς ἀπευθύνεται στὸν ἐτερόκλητο στρατὸ τοῦ κράτους, γιὰ νὰ τὸν ἐμψυχώσῃ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μεγίστου ἀγαθοῦ, ποῦ εἶναι ἡ βασιλεία, καὶ νὰ τὸν διαβεβαιώσῃ ὅτι ἡ αὐτοκρατορία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἡ μία, θείῳ δικαίῳ, αὐτοκρατορία τῶν Ῥωμαίων, τῆς ὁποίας τὴν ἰδρυση, ὡς ἐπίγειας εἰκόνας τῆς βασιλείας του, θέλησε ὁ Θεός, στὰ πλαίσια τῆς Οἰκονομίας του, ταυτόχρονα μὲ τὴν ἴδια του τὴν ἐνανθρώπηση: Σύνετε δὴ, τέκνα ἀγαπητά, καὶ ἀκούσατε· ὁ Θεὸς τὴν βασιλείαν ἡμῖν ὡς μοναρχικὸν ἀγαθὸν ἐδωρήσατο, εἰκόνα τῆς ἑαυτοῦ διοικήσεως, πάντως τὸ τῆς πολυαρχίας ἄτακτον ἀναιρῶν, καὶ συνηλικιωτῶν τῆς ἑαυτοῦ μετὰ σώματος ἐπὶ τῆς

¹³ W. Wolska-Conus, *Cosmas Indicopleustès, Topographie Chrétienne*, I [=Sources Chrétiennes 141], Παρίσι 1968, 388-395.

παρουσίας ανέδειξεν...¹⁴. Ὁ ἴδιος ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος Βλάσταρης θὰ εἶχε ἀσφαλῶς «εἰσοδεύσει» πολλές φορές στὸν ἔσπερινό τῶν Χριστουγέννων ὑπὸ τοὺς ἤχους τοῦ δοξαστικοῦ τῆς Κασσίας, ὅπου κυριαρχοῦν τὰ ἴδια θέματα – ἡ σύμπτωση τῆς ἰδρύσεως τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ Αὐγούστου, ἡ κατάργηση τῆς πολυαρχίας καὶ στὰ δύο ἐπίπεδα, τὸ θέμα τῆς «πρώτης» ἀπογραφῆς:

*Αὐγούστου μοναρχήσαντος ἐπὶ τῆς γῆς
ἡ πολυαρχία τῶν ἀνθρώπων ἐπαύσατο,
καὶ σοῦ ἐνανθρωπήσαντος ἐκ τῆς Ἀγνῆς
ἡ πολυθεΐα τῶν εἰδώλων κατήργηται.
Ἵπὸ μίαν βασιλείαν ἐγκόσμιον αἱ πόλεις γεγένηται
καὶ εἰς μίαν δεσποτείαν θεότητος τὰ ἔθνη ἐπίστευσαν.
Ἀπεγράφησαν οἱ λαοὶ τῷ δόγματι τοῦ Καίσαρος,
ἐπεγράφημεν οἱ πιστοὶ ὀνόματι θεότητος,
σοῦ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ ἡμῶν...¹⁵*

Ἐν τούτοις, στὴν παράδοση πού ἀντιπροσωπεύει ἡ ἱστορική ἀφήγηση τοῦ Βλάσταρη, ἡ ἀρχὴ τῆς αὐτοκρατορίας τοποθετεῖται, ὅπως εἶδαμε, στὸ πρόσωπο τοῦ (Γαίου) Ἰουλίου Καίσαρος – αὐτὸ ἀποκλείει βέβαια τὴν λειτουργία τοῦ ιδεολογήματος ἀπὸ τὴν σύμπτωση τῆς ἰδρύσεως τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴν γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἀφοῦ ἡ σύμπτωση αὕτῃ ἐκ τῶν πραγμάτων πλέον παρακάμπτεται ἢ ἀποδυναμώνεται. Μένει ἡ γενικὴ ιδεολογικὴ λειτουργία τῆς ἀφηγήσεως: ἡ ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ἱστορίας τοῦ (ρωμαϊκοῦ) δικαίου ὡς τις ἡμέρες τῶν τελευταίων βυζαντινῶν ἐγχειριδίων, ἡ ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς ἴδιας τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ ὅποια τώρα μάλιστα ἔχει ἀναγάγει τὴν ἰδρυσὴ τῆς σὲ μίαν ἀπὸ τὶς θρυλικές μορφές τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τὸν Ἰούλιο Καίσαρα. Ἄν πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε στὴν ἀφήγηση αὕτην ἓνα νέο, συγκεκριμένο, πολιτικὸ ιδεολόγημα, αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνιχνευθῆ σ' αὕτη τὴν νέα σύλληψη, ὅτι στὴν πραγματικότητα ἡ ἰδρυση τῆς αὐτοκρατορίας δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀνασύσταση τῆς παλαιᾶς ρωμαϊκῆς βασιλείας: *τὴν ὑπατείαν τε καὶ δημοκρατίαν εἰς βασιλείαν αὕθις ἀμείψαντος* – σύλληψη πού καθίσταται δυνατὴ ἂ-

¹⁴ N. Oikonomidès, «Cinq actes inédits du patriarche Michel Autoreianos», *REB*, 25 (1967 = *Mélanges V. Grumel*, II), (113-145) 118 = *Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe - XVe s.)*, Λονδίνο 1976, XV.

¹⁵ Τὸ κείμενο στὰ ἐν χρήσει Μηναιᾶ τοῦ Δεκεμβρίου: πολλές ἀνθολογήσεις: W. Christ - M. Paraniakas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Λειψία 1871, 103. - Βλ. μίαν παρουσίαση τῆς θεματολογίας αὕτης: C. Pitsakis, «Conceptions et éloges de la romanité dans l'Empire romain d'Orient: deux thèmes byzantins d'idéologie politique», *Idea giuridica e politica di Roma e personalità storiche* [= *Da Roma alla Terza Roma, Documenti e Studi. Rendiconti del X Seminario*], I, Ρώμη 1990, 95-189.

πὸ τὴν χρῆση, στὴν μεσαιωνικὴ καὶ στὴν νεώτερη ἑλληνικὴ γλῶσσα, τῶν λέξεων «βασιλεύς, βασιλεία» γιὰ νὰ δηλωθοῦν δύο ἐντελῶς διάφορες ἐννοιες καὶ οἱ ἀντίστοιχοι θεσμοί. Ἔτσι τὸ πολίτευμα τῆς αὐτοκρατορίας, ἡ «βασιλεία», ἐμφανίζεται, ὅπως εἶδαμε, ὡς τὸ ἐξ ἀρχῆς «φυσικὸ» πολίτευμα τῶν Ρωμαίων, τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία ἀπλῶς εἶχε διακοπῆ μὲ μία «παρένθεση» δημοκρατίας. Ἐνα πολίτευμα ποῦ εἶναι, ἐξ ἄλλου, αὐτονόητα εὐεργετικὸ: *τὴν ὑπατεῖαν καὶ δημοκρατίαν εἰς βασιλείαν αὐτὴς ἀμείψαντος, καὶ τῆς πολιτείας ἐπιδιδούσης*, προσθέτει ὁ Βλάσταρης – ἀλλὰ ἐδῶ ἔχουμε πλέον ἓνα κοινὸ τόπο ὅλης τῆς ὑστερης ρωμαϊκῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς γραμματείας (*civitas augescens*).

Ἡ πρόοδος αὐτῆ τῆς πολιτείας, καὶ οἱ πρὸ σύνθετες ἔννομες σχέσεις ποῦ ἀνεπτύσσοντο, κατέστησαν ἀναπόφευκτη καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δικαίου, ποῦ – ἄς μὴ τὸ λησμονοῦμε – τὸ εἶχαμε ἀφήσει, ὡς τώρα, στὸν Δωδεκάδελτο: *αὐξάνεσθαι καὶ τὰς ὑποθέσεις συνέβαινε καὶ τὰς δίκας, ὡς καὶ ποικιλοτέρων καὶ καινότερων δεῖσθαι νόμων τὴν πολιτείαν*, συνεχίζει ὁ Βλάσταρης. Τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ κατέστησε ἐφικτὴ ὁ ἄμεσος διάδοχος τοῦ «Γαίου»: *Ταύτη τοι καὶ ὁ σεβαστὸς Αὐγουστος ἐκείνος ὁ Καῖσαρ, ὃς μετὰ Γάιον ἐβασίλευσεν, οὐχ ὅπως ὄσοι σοφία τῶν πολλῶν ἦσαν κρείττους ἐφήκε νομοθετεῖν, ἀλλὰ γε καὶ τοῖς τοῦ δήμου καὶ στρατηγοῖς καί, ὅ,τι ἂν ἕκαστος εἴποι, παρὰ πᾶσιν ἐδοκιμάζετο καί, εἰ τῶν χρησίμων ἔδοξε, τοῖς προλαβοῦσι τῶν νόμων εὐθύς ἀνεγράφετο* – ἀόριστη ἀναφορὰ στὴν νομοθετικὴ λειτουργία τῶν συλλογικῶν ὀργάνων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἡγεμονίας (λαϊκὲς συνελύσεις, σύγκλητος· πρβλ. ἀνωτέρω στὸν Ἄτταλειάτη, γιὰ τὴν περίοδο τῆς δημοκρατίας: *ἐκ συνελύσεως τῶν συγκλητικῶν ἢ τῶν δημοτικῶν γραφέντες*), μὲ κάποιες ἀσαφεῖς ἀναμνήσεις ἀπὸ τὰ *responsa prudentium* καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ πραιτωρικοῦ δικαίου. Ὁ πολὺ μετὰ τὸν Αὐγουστον ἄρξας Ἀδριανὸς εἶναι ποῦ ἔκανε τὸ ἐπόμενο μεγάλο βῆμα. Πράγματι εἶναι αὐτὸς ποῦ συνέταξε ἀφ' ἑνὸς τὸν Πανδέκτη (ἀθροίσας εἰς ἓν τὰ μὲν τῶν ἄλλων πάντων ἰδίαν ἐποίησατο πραγματείαν ἐν βιβλίοις θεωρουμένην πενήκοντα, Δίγεστα τούτοις ἦτοι Πανδέκτην ὄνομα θέμενος, ὡς ἐκ πολλῶν δηλαδὴ συλλεγέντα), καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸν Κώδικα (*ἰδίᾳ δὲ ὅσα οἱ βασιλεῖς διωρίσαντο ἐν βιβλίοις ἔγραψε δώδεκα, ἅπερ ὠνόμασε κώδικας, ἦτοι βασιλικὰς διατάξεις*)¹⁶! Ἀτυχῶς τὰ προβλήματα δὲν

¹⁶ Ἄφετηρία πιθανῶς ἡ φράση τοῦ προοιμίου τῆς Ἐπιτομῆς: *Καὶ μετὰ ταῦτα Ἀδριανὸς ὁ βασιλεὺς ἐπιτρέπει Ἰουλιανῶ τῷ νομικῷ μετὰ Σεργίου Κορνελίου συλλέξασθαι ἐπιμελῶς καὶ κατὰ τάξιν ὑποπιτῶσαι τὰ νομικά*. Ἐν τούτοις στὴν συνέχεια τοῦ κειμένου τῆς Ἐπιτομῆς γίνεται ὀρθὰ ἀναφορὰ στὴν κωδικοποίηση τοῦ Ἡδίκτου (*edictum perpetuum*): *Καὶ πρῶτος τὸ ἔδικτον συντέθεικε, περὶ ἐκάστης πραγματείας τὰ σποράδην συγκείμενα συναγαγὼν καὶ εἰς ἓν συνάψας...* – Κατὰ τοὺς van der Wal - Lokin, 90 ὁ ἀνύπαρκτος Σέρβιος Κορνέλιος (*Servius Cornelius*) δὲν εἶναι παρὰ μία ἀπελπισμένη βυζαντινὴ ἀπόπειρα ἀναλύσεως τῆς «ἀκατανόητης» συντο-

λύθησαν: ἀλλὰ καὶ οὕτω δυσχερῆς ἦν ἡ τῶν νόμων κατάληψις. Ἕνας λόγος ἦταν ἡ συνεχῆς προσθήκη νέων νόμων ἀπὸ τοὺς ἐφεξῆς αὐτοκράτορες: καὶ μάλιστα τῶν κατὰ καιροὺς βασιλέων τὰ δοκούντα σφίσι προστιθέντων τοῖς κώδιξι, *περὶ ὧν οὕτω πρότερον ἔκειτο νόμος* [στήν παράδοση Ἄτταλειάτη > Μικρᾶς Συνόψεως > Ἀρμενοπούλου, ὅπου ὅλη αὐτὴ ἡ «ἱστορική» ἀφήγησι ἀπουσιάζει, ὁλόκληρο τὸ χρονικὸ διάστημα μεταξύ τοῦ «Γαίτου» – ἀλλὰ ἐνὸς Γαίτου πού, ὅπως εἶδαμε, μαζί μὲ ἄλλους «ἄνδρας σοφούς», νομοθεσίας ἐτέρας καὶ διαιρέσεις τῶν ἀγωγῶν προστεθείκασι – καὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ καλύπτεται ἀπλῶς μὲ μία ἀνάλογη φράσι, ἀλλὰ χωρὶς ἄλλο συσχετισμὸ: *Καὶ μετὰ τούτους διάφοροι βασιλεῖς διατάξεις, ὡς συμφέρον ἐνόμιζον, συνεγράψαντο*]. Ἄλλος, καὶ σημαντικώτερος, λόγος ἦταν ἡ λατινικὴ γλῶσσα τῶν βιβλίων αὐτῶν: *Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ λατινικὴ λέξις καὶ φράσις εἰσέτι τοὺς νόμους κρύπτουσα, τοὺς συνιέναι ταύτην μὴ δυναμένους ἰσχυρῶς ἀπετειχίζε καὶ τῆς ἐξ αὐτῶν ὠφελείας ἐστέρει*: πρᾶγματι, κατ'αὐτὸν τὸν τρόπο, ἡ ὠφέλεια ἀπὸ τοὺς νόμους περιοριζόταν σὲ ἓνα μόνον λαό: *περὶ ἓν ἔθνος ταύτην ἰστάσα*.

Τὸ ἔργο τοῦ «περιωνύμου ἐν βασιλεύσιν Ἰουστινιανοῦ» ἦταν ἀκριβῶς αὐτό: ὅτι ὠργάνωσε καὶ συνέταμε τὴν ὕλη τῶν προϋπαρχόντων Πανδέκτη καὶ Κώδικος τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τοὺς ἀπὴλλαξε ἀπὸ διατάξεις πού δὲν εἶχαν πλέον πρακτικὸ ἐνδιαφέρον: *τοῦ πλήθους τῶν τοῦ νόμου κεφαλαίων τὰ τῷ καιρῷ καὶ τοῖς πράγμασι μόνον χρήσιμα ἐκλεξάμενος, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὸ πλάτος ὡς οἶόν τε ἐκτεμών, καὶ τὰ δις περὶ τῶν αὐτῶν κείμενα ἐξελῶν*: τὸ κυριώτερο: εἶναι αὐτὸς πού μετέφερε τὸ κείμενο τοῦ Πανδέκτη καὶ τοῦ Κώδικος στήν ἐλληνικὴ γλῶσσα: *ἔτι καὶ πρὸς τὴν ἐλληνικὴν τὰ τε τῶν κωδίκων καὶ τὰ τῶν διγέστων μεταβέβληκε φράσιν!* Στὸ κωδικοποιητικὸ αὐτὸ ἔργο προσέθεσε τις Εἰσηγήσεις (πρὸς δὲ καὶ νόμων εἰσαγωγὴν ποιησάμενος, ὥσπερ τινὰ πρῶτα στοιχεῖα, ἰνστιτοῦτα τὸ βιβλίον ὠνόμασεν, εἰσαγωγὴν γὰρ τοῦτο δηλοῖ) καὶ τις νεαρὸς (Ἀμεῖψαι δὲ θελήσας ὁ βασιλεὺς καὶ τινος τῶν παλαιῶν διατάξεων, νεαρὰς ἑβδομήκοντα καὶ ἑκατὸν ἐφιλοπόνησε διατάξεις καὶ ἰδίαν ταύταις χώραν ἀπένειμεν ἀκολουθοῦν μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν θεματολογία τῶν νεαρῶν). Παρεμβάλλεται μία ἀναφορὰ στὰ «παράτιπλα» (ἀλλ' ἐπεὶ τὸ σύνταγμα τῶν διγέστων κατ' ἐπιτομήν, ὡς εἴρηται, συνετέθη, ἔδοξέ τισι πολλὰ τῶν καιριωτέρων ἐκ τῆς σπουδασθείσης συντομίας παραλελεῖσθαι, διὸ πάλιν ὠρίσθη καὶ ἐγένοντο τὰ

μογραφίας SC = *senatusconsultum* (προφανῶς τὸ *senatusconsultum* πού ἐκύρωσε τὴν κωδικοποίησι τοῦ *edictum perpetuum*: *sed et divus Hadrianus in compositione edicti et senatus consulto, quod eam secutum est, hoc apertissime definivit...* c. Tanta, 18 = Cod. 1.17.2, 18: ἢ c. Tanta/Δέδωκεν, 18 ἀποτελεῖ πάντως μία ἀπὸ τῆς πηγῆς αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ προοιμίου τῆς Ἐπιτομῆς: Schminck, 116) – πιθανῶς σὲ συνδυσασμὸ μὲ τὸ ὄνομα *Servius Sulpicius* τῶν Dig. 1.2.2, 42-45 (Schminck).

λεγόμενα παράτιπλα, καθ' ἕκαστον τίτλον ἀναπληρώσεις ἔχοντα τῶν παραλελειμμένων χρησίμων) – καθὼς καὶ μία ἀπαρίθμηση τῶν κυριωτέρων, ὑποτίθεται, συνεργατῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ ἔργου τους: Στέφανος, Κύριλλος, Δωρόθεος, Θαλέλαιος, Θεόδωρος ὁ Ἐρμοπολίτης, Ἀνατόλιος, Ἰσίδωρος. Ἀκολουθεῖ ἡ ἀναφορά στό πρόσωπο καὶ στό ἔργο τοῦ Τριβωνιανοῦ (*Ταύτας δὲ τὰς νεαράς διὰ τινος ἐξέθετο Τριβουνιανοῦ, δεξιού μὲν ἄλλως τὴν φύσιν καὶ εἰς ἄκρον πᾶσαν παιδείαν ἐξησηκμένου*) καὶ στὴν θρυλουμένη φιλοχρηματία καὶ διαφθορά του, ἡ ὁποία εἶχε, ὑποτίθεται, τὴν ἐπίδρασή της στὴν νομοπαρασκευαστική του παραγωγή – θέμα πανταχοῦ παρὸν σὲ ὅλη τὴν παράδοση¹⁷.

Ἡ ἀφήγηση στὴν παράδοση τῶν Ἀπταλειάτη >Μικρᾶς Συνόψεως > Ἀρμενοπούλου γιὰ τὸ κωδικοποιητικὸ καὶ τὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶναι ἀπλούστερη¹⁸ – καὶ ἀγνοεῖ τὸν Ἀδριανὸ ὡς συντάκτη τοῦ Πανδέκτη καὶ τοῦ Κώδικος: *Ὁ ἐν βασιλεῦσιν ἐκείνος περιβόητος [Ἀπταλειάτης· χωρὶς χαρακτηρισμὸ στὴν ὑπόλοιπη παράδοση] Ἰουστινιανὸς τὰς πολλὰς ἐκθέσεις τῶν νόμων ἐν πενήτηκοντα βιβλίοις διὰ σοφῶν ἀνδρῶν σπουδαίως συνήγαγεν, ἃ καὶ Δίγεστα ἤτοι Πανδέκτην, ὡς πάντων δεκτικὰ τῶν νόμων ἐκάλεσε. Γιὰ τὸν Κώδικα: τοὺς τρεῖς κώδικας, τὸν τε Γρηγοριανὸν καὶ Ἐρμογενιανὸν καὶ Θεοδοσιανόν, μετὰ καὶ τῶν ὕστερον ἐκτεθέντων... συναθροίσας τε καὶ συναγαγὼν καὶ ἐν ἰδίῳ ἐδάφει συναρμολογησάμενος, τὰς δώδεκα βίβλους τῶν κωδίκων συνεπέρανεν – αὐτὰ λέγει σὲ σημεῖο αὐτό, ὑποφερτὰ σωστά, ὁ Ἀπταλειάτης· γιατί, γιὰ τὴν Μικρὰν Σύνοψιν > Ἀρμενόπουλο, ὁ ἴδιος ὁ Ἰουστινιανὸς καὶ τοὺς τρεῖς ἐξέθετο κώδικας, τὸν τε Γρηγοριανόν, τὸν Ἐρμογενιανόν καὶ τὸν Θεοδοσιανόν – ἂν καὶ τινές... τοὺς λεχθέντας κώδικας εἶναι μὲν φασὶ πρό τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πλὴν ἀλλὰ καὶ συγκεχυμένους καὶ διεσπαρμένους, παρ' αὐτοῦ δὲ ἐπισυναχθῆναι καὶ τεθῆναι εἰς τὸ δωδεκάδελτον. Γιατί ὁ Ἰουστινιανὸς, οὕτως ἢ ἄλλως, συνέταξε τὸν Κώδικα ὡς νέον Δωδεκάδελτο: τοὺς τοιοῦτους κώδικας τοῖς νόμοις... συνάψας ἕτερον δωδεκάδελτον, ταῦτόν δ' εἶπεῖν δωδεκάβιβλον, καὶ αὐτὸς ἀπεπλήρωσε. Ἐξέδωσε ἐπίσης τὶς Εἰσηγήσεις: τὰ Ἰουστινοῦτα, τουτέστι τὴν τῶν νόμων εἰσαγωγὴν, ὡς πρῶτα στοιχεῖα τοῖς τοῖς νόμους παιδευομένοις, καὶ τὶς Νεαρές: καὶ νεαράς ἐν ἰδιάζοντι βιβλίῳ συνέταξεν· εἰσὶ δὲ νεαραὶ αἱ παρὰ τῶν κατὰ καιροῦς [Synopsis minor; κατὰ νόμους Hexab.] βασιλέων νέαι διατάξεις πρὸς τὰς ἀνακυπτούσας ὑποθέσεις γινόμεναι. Ὡς συνεργάτες τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὴν σύνταξη τοῦ Κώδικος*

¹⁷ Γιὰ τὸν θρῦλο τοῦ Τριβωνιανοῦ βλ. G. Prinzing, «Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrhundert», *Fontes Minores*, VII, (1-99) 58-59 καὶ σημ. 209-210.

¹⁸ Γιὰ τὴν παράδοση αὐτὴ ὡς πρὸς τὸν Ἰουστινιανὸ βλ. εἰδικά: Prinzing (προηγούμενη σημείωση), 58-59 καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές.

μνημονεύονται ο Θαλέλαιος, ο Ανατόλιος και ο Ίσιδωρος, ενώ για τις νεαρές μνημονεύεται και εδώ ο Τριβωνιανός, και παρατίθεται η απαραίτητη διήγηση για την φιλοχρηματία του.

Ἐφεξῆς τὰ κείμενα τῶν δύο παραδόσεων βαίνουν παράλληλα γιὰ νὰ περιγράψουν τὴν σύνταξη τῶν Βασιλικῶν. Ὁ ἐν βασιλεῦσιν αἰόιδιμος Λέων ὁ σοφός [ὁ σοφός παραλείπεται σὲ μέρος τῆς παραδόσεως]¹⁹ «συνάγει τὰ διεστώτα εἰς ἓν», μίαν τὰ παντα ποιησάμενος πραγματείαν: τὰ Δίγιστα καὶ τοὺς Κώδικας καὶ τῶν Ἰνστιτούτων πολλὰ καὶ τὰς νεαρὰς αὐτάς. Τὸ ἔργο ἐπιτελεῖται δι' ἐννόμων ἀνδρῶν πού ἐργάζονται ἀγρῦπνως (Ἀτταλειάτης) ἢ διὰ τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τὴν παράδοση Σαββατίου πρωτοσπαθαρίου (Βλάσταρης)²⁰ καὶ ὁργανώνεται ἐν βιβλίοις μὲν ἐξήκοντα, τεύχεσι δὲ ἕξ, ὅπου «τεύχος» ὀνομάζεται ἕκαστον τῶν μειζόνων τμημάτων, ὁ καὶ πολλῶν βιβλίων ἐστὶ περιεκτικόν ἔτσι προέκυψε ἡ λεγόμενη ἐξηκοντάβιβλος (Μικρὰ Σύνοψις > Ἀρμενόπουλος). Ἡ παράδοση τοῦ Βλάσταρη εἶναι, καὶ ἐδῶ, ἀντίστοιχα πρὸς ὅ,τι παραδίδει ἡ ἴδια γιὰ τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση, ἀναλυτικώτερη ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἐργασίας κατὰ τὴν σύνταξη τῶν Βασιλικῶν: πᾶν ἐναντίον καὶ τὴν χρῆσιν οὐ παρεχόμενον ἐν τοῖς πράγμασιν ἀποκρίνας καὶ ὑπεξελών – διὰ τό, ὡς εἰκός, πολλὰ τῶν ἀρχαίων νομοθετημάτων παρευδοκιμηθῆναι τοῖς ὕστερον· ἀλλὰ καὶ τῶν ἐκλεγέντων τὴν συνθήκην τῆς φράσεως μηδὲν περιττὸν ἔχειν καὶ παρέλκον ἐφρόντισεν· ἔπειτα τὰ ἀνά μέρος καὶ διεσπαρμένως περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἰρημένα εἰς μίαν κατέστησε τίτλου περιοχὴν. Φυσικὰ δὲν μνημονεύεται τὸ γεγονός τῆς συντάξεως τῶν Βασιλικῶν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀφοῦ στὴν παράδοση τοῦ Βλάσταρη ἡ μεταγλώττιση στὴν ἑλληνικὴ εἶχε ἤδη συντελεσθῆ μετὰ τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίηση.

Σὲ ὅλη τὴν παράδοση εἶναι ἐμφανὴς ἡ συνείδηση ὅτι μετὰ τὴν σύνταξη τῶν Βασιλικῶν κλείνει ὁ κύκλος τῆς ἐξελίξεως τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου πού ἀνοίξε μετὰ τὸν Δωδεκαδελτο. Ἔτσι, σαφῶς, στὸν χρονικὰ πλησιέστερο πρὸς τὴν ἐποχὴ τῶν Βασιλικῶν Ἀτταλειάτη – τὸν μόνον, ἄλλωστε, σύμφωνα μετὰ ὅλες τὶς ἐνδείξεις, ἀπὸ τοὺς συντάκτες τῶν ἐγχειριδίων πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, πού εἶχε ποτὲ δεῖ τὰ ἴδια τὰ Βασιλικά – , μετὰ τὴν προσθήκη τῆς ρητῆς μνείας ὅτι τὰ Βασιλικά ἀποτελοῦν ἔκτοτε τὸ ἰσχύον δίκαιο: *Καὶ ταῦτα μὲν εἰς παράστασιν τῆς τε τῶν νόμων ἀρχαιογονίας καὶ τῆς τῶν νῦν πραττομένων ἐξήκοντα βιβλίων ὁργανώσεως.* Στὴν ὑπόλοιπη παράδοση ὑποδηλώ-

¹⁹ Λεῖπει στὸ ἐκδοδόμενο κείμενο τοῦ Ἀτταλειάτη καὶ σὲ μέρος τῆς παραδόσεως τῆς Μικρᾶς Συνόψεως (κῶδ. C = Parisinus gr. 1382). Ὑπάρχει στὸν Βλάσταρη καὶ στὸν Ἀρμενόπουλο.

²⁰ Γιὰ τὴν παράδοση περὶ τοῦ Σαββατίου ἢ Συμβατίου βλ., τελευταία, Schminck, 128-131, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία· πρβλ. Τρωιάνος, 186. - Γιὰ τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς ἀφηγήσεως καὶ τὶς πηγές του βλ. εἰδικώτερα: Schminck, 32 καὶ σημ. 61-62, 129 σημ. 80.

νεται με την εισαγωγική φράση, παρούσα ήδη και στον Ἀτταλειάτη: *Τελευταίος δὲ πάντων...* στην Μικρὰν Σύνοψιν και στην Ἐξάβιβλο: *Τελευταίος (ἢ Τελευταίον) δὲ και ἴσπερος πάντων...*

Ἐκτοτε, σύμφωνα με την Μικρὰν Σύνοψιν > Ἐξάβιβλο, ἴσως και με μέρος ἤδη τῆς παραδόσεως τοῦ Ἀτταλειάτη²¹, ἡ νομοθετική παραγωγή περιορίζεται στην ρύθμιση μόνον εἰδικῶν θεμάτων: *Και μετὰ τούτον πολλοὶ τῶν βασιλέων καθολικοὺς μὲν οὐκ ἐξέθεντο νόμους, νεαρὰς δὲ και προστάξεις ἀλλοίας και χρυσοβουλλοὺς λόγους εἰς ἃ δέον ἠγήσαντο πεποιήκασι.* Ἡ παράδοση τοῦ Βλάσταρη ἀναφέρεται ἐδῶ μόνον στην περίπτωση τῶν νεαρῶν τοῦ ἰδίου τοῦ Λέοντος: *πεποιήκει δὲ και οὗτος νεαρὰς διατάξεις εἴκοσι πρὸς ταῖς ἑκατόν, ἀλλ' οὐ πάσαι τὴν τήμερον πολιτεῦνται, μετὰς ἀποίας και κλείνει τὴν ἀφήγησή του: Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐς τοσοῦτον.* Ἡ ἀντιστοιχὴ ἀναφορὰ περιέχεται στον Ἀτταλειάτη, ὄχι στο ἱστορικό μέρος τοῦ προσομίου, ἀλλὰ ὡς εισαγωγή στο Παράρτημα τοῦ ἔργου του (I), ὅπου περιλαμβάνεται ἡ εἰλημμένη ἀπὸ τις νεαρὰς τῶν μεταγενεστέρων αυτοκρατόρων ὄλη. *Ὁ δὲ μακαριτῆς βασιλεὺς κῆρις Λέων νεαρὰς μὲν ἐκτέθεικε πολλὰς, οὐκ ἐκράτησαν δὲ, τίμη μόναι αἰτινες ἐτέρων νόμων μὴ ὑπόντων ἐγράφησαν ἢ εἰς προκλήθησαν τῶν παραλειφθέντων ταῖς νεαραῖς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐγένοντο*²² ἀπὸ ὅπου και στην Μικρὰν Σύνοψιν Ν. 31: *Νεαρὰς διατάξεις ἐξέθεντο μὲν και ἄλλοι πολλοὶ βασιλεῖς, ἐξέθετο δὲ και ὁ σοφωτάτος κῆρις Λέων. Και ἐγένοντο και παρ' αὐτοῦ πολλὰι νεαραί, οὐκ ἐκράτησαν δὲ, τίμη μόνον αἰτινες ἐγράφησαν εἰς ὑποθέσεις περι ὧν ἄλλοι παλαιότεροι νόμοι οὐ διελάμβανον και ὅσαι ἐγένοντο εἰς ἀναπλήρωσιν ἐκείνων ὧν αἱ παρὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ νεαραὶ παρέλειπον και οὐκ εἶπον περι τούτων ἐντελῶς και σαφῶς. Αὐταὶ γὰρ μόναι ἀπὸ τῶν νεαρῶν τοῦ κυροῦ Λέοντος τοῦ σοφοῦ ἔχουσι τὸ κῆρος και στέργονται, αἱ δὲ ἄλλαι πάσαι ἠπρακτήσαν*²³. Ὅχι ὁμοίως στην Ἐξάβιβλο (πρβλ. ὁμοίως τὴν μνεία τῶν νεαρῶν στην Προθεωρία, εὐθύς κατωτέρω)

[Τὰ ἄλλα προϊόντα, ἐπίσημα ἢ ἰδιωτικά, τῆς βυζαντινῆς νομικῆς γραμματείας δὲν ἔχουν ἀφήσει ἴχνη στην ἀφήγησή αὐτή. Ἐνα δείγμα, με διαφορετικὴ ἐντελῶς λειτουργία, βρισκόσασιν στην Προθεωρία τῆς Ἐξάβιβλου, ὅπου ἡ ἀναγκαστῆ τῶν πηγῶν τῆς²⁴. Μνημονεύονται: α) Ὁ Πρὸχαιρος Νόμος, ποῦ ἀποτελεῖ και τὸν κορμὸ τῆς Ἐξάβιβλου: *Βιβλίον νόμων πάλαι πεποιήται τοῖς περι τὸν Βασίλειον και Κωνσταντίνον και Λέοντα τοῖς εὐσεβεστά-*

²¹ Περιφέρεται στην *editio princeps* τοῦ Leunclavius, *Ius Graecoromanum*, II, (1-79) 2- βλ. και στην ἐκδ. Συγκετα, 55 σση. 3 (*Zellw.*, VII, 416- *Kleine Schriften*..., I, 364), ὁ ὁποῖος ἐπιθέτει ὅτι προκτεται γὰ μὴ γνησία προσθήκη.

²² Συγκετα, 146-147 (*Zellw.*, VII, 491- *Kleine Schriften*..., I, 455-456) Leunclavius, II, 77.

²³ *Zellw.*, VI, 474.

²⁴ *Henrichs*, 8-12=Πακκίος, 7-8 πρβλ. στην παρακείμενη τῶν πηγῶν: Πακκίος, λμ' 500

τους βασιλέας, Πρόχειρον οὕτω καλούμενον, ἐν ἐπιτομῇ τὰ τῶν νόμων διεξιόν... β) Τὸ «πλάτος τῶν νόμων», ὅσοι τε ἀνέκαθὲν εἰσι τεταγμένοι καὶ ὅσοι πρὸς τῶν θειοτάτων ὕστερον βασιλέων ἐπινενόηνται, οὓς καὶ νεαρὰς σύνηθες ὀνομάζειν. Στὴν πρώτη κατηγορία ἀνήκουν αὐτονόητα τὰ Βασιλικὰ· ἀλλὰ ὁ Ἀρμενόπουλος δὲν γνωρίζει τὰ Βασιλικὰ παρὰ ἀπὸ τὴν λεγόμενη Μεγάλην Σύνοψιν τῶν Βασιλικῶν, τὴν γνωστὴ ἰδιωτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ 10ου αἰώνα, πού στὴν πράξη εἶχε νωρὶς ὑποκαταστήσει σχεδὸν τὸ δυσπροσπέλαστο, μὲ κάθε ἔννοια, κείμενο τῶν Βασιλικῶν²⁵ – κείμενο πού μετὰ τὴν λατινικὴ κατάκτηση εἶχε καταστῆ πλέον καὶ ὑλικά ἀνεύρετο· ἡ Ἐξάβιβλος παραπέμπει συνεχῶς ἀπ' εὐθείας σὲ χωρία τῶν Βασιλικῶν, ἀλλὰ πρόκειται ἀπλῶς γιὰ αὐτούσια μεταφορὰ τῶν ἀντιστοιχῶν παραπομπῶν τῆς Συνόψεως, ἐνῶ στὴν ἴδια δὲν γίνεται καμμία ἀναφορὰ ἢ παραπομπή· ἀπὸ τὰ παραρτήματα τῆς Συνόψεως²⁶ ὁ Ἀρμενόπουλος γνώρισε πιθανώτατα καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν νεαρῶν τίς ὁποῖες μνημονεύει· ἔτσι ἡ ἔνταξή τους μαζί μὲ τὰ Βασιλικὰ στὴν ἴδια ἐνότητα μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνη ὄχι τόσο τὸν κοινὸ χαρακτήρα τους ὡς ἐπίσημων νομοθετικῶν κειμένων, ἀλλὰ ἀπλῶς τὴν ἀντλησή τους ἀπὸ τὴν ἴδια συλλογή. γ) Ἡ Πείρα, ἡ νομολογιακὴ συλλογὴ τοῦ 11ου αἰώνα ἀπὸ τίς πράξεις τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου: καὶ τὰ Ῥωμαϊκὰ τοῦ Μαγίστρου λεγόμενα – ἡ παράδοξη ὀνομασία τῆς συλλογῆς ἐδῶ ὀφείλεται προφανῶς σὲ παρανόηση τοῦ ὀνόματος Ῥωμαῖος. Ἔτσι καὶ στίς παραπομπές τοῦ κειμένου: Ῥωμαϊκόν. δ) Τὰ ἐπαρχικά. Νοεῖται βέβαια κατ' ἀρχὴν τὸ Ἐπαρχικόν Βιβλίον τοῦ Λέοντος, τοῦ ὁποῖου ὁ Ἀρμενόπουλος κάνει μία ἀπὸ τίς σπάνιες χρήσεις στὴν βυζαντινὴ νομικὴ γραμματεία – εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους ἀνθρώπους πού τὸ ἔχουν δεῖ καὶ ἴσως συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴν γνωστὴ σ' ἐμᾶς χειρόγραφη παραδοσὴ του²⁷. Ἀλλὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτὸ νοεῖται ἐπίσης ἡ κυρίως ἢ μυστηριώδης ἐκείνη συλλογὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου «ἐκ τῶν νόμων ἤτοι ἐθῶν τῶν ἐν Παλαιστίῃ», τὴν ὁποία ὁ Ἀρμενόπουλος ἔχει, μόνον αὐτός, περιλάβει στὸ ἔργο του, καὶ ἡ ὁποία προέρχεται ἀπὸ τὴν ἴδια χειρόγραφη παράδοση²⁸ – χω-

²⁵ Τρωιάνος, 199-201.

²⁶ N. Svoronos, *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices* [= Bibliothèque Byzantine, Études 4] Παρίσι 1964.

²⁷ Βλ. πρόσφατα: I. P. Medvedev, «Υπήρχε νομικὸ scriptorium στὴ Θεσσαλονικὴ κατὰ τὸν 14ο αἰώνα;», ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο *Ἡ Μακεδονία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων* (Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Δεκέμβριος 1992), ὑπὸ δημοσίευση στὰ Πρακτικά του· πρβλ., προηγουμένως, τοῦ ἴδιου, «Juridičeskij Skriptorij Konstantina Armenopula?», *Vspomogatelnie Istoričeskie Disciplini, XVII*, Leningrad 1985, 297-306.

²⁸ Τώρα: κριτικὴ ἔκδοση τῆς C. Saliou, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon* [=Travaux et Mémoires, Monographies 8], Παρίσι 1996. Προηγουμένως: M. Ja. Sjuzumov, «O traktate Juliana Askalonita», *Anticnaja drevnost i srednie veka*, I (1960), 3-34. Γιὰ τὸ ἔργο βλ. τελευταία: J. Koder, *Das Eparchenbuch Leons des Weisen* [=Corpus Fontium Historiae Byzantinae 33], Βιέννη 1991, 35-36 καὶ passim:

ρις ὁμως νά ἀποτελεῖται προφανῶς ἀπὸ «ἐπαρχικά»: ὁ Ἀρμενόπουλος ἐπέξετεινε ἀπλῶς καὶ σ' αὐτὰ (ἐδῶ καὶ στὶς παραπομπές τοῦ κειμένου) τὸν τίτλο τοῦ Ἐπαρχικοῦ Βιβλίου· δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ἰδιαίτερα τυχερὸς μὲ τίς ἐπιγραφές τῶν κειμένων ἀπὸ ὅπου ἀντλοῦσε²⁹. ε) *Τῶν προχείρων τὰ κάλλιστα*. Ἐδῶ ἐντάσσεται κατ' ἐξοχὴν ἡ Μικρὰ Σύνοψις, ποὺ δὲν μνημονεύεται ρητὰ στὴν Προθεωρία· στὶς παραπομπές τοῦ κειμένου: *τοῦ μικροῦ κατὰ στοιχεῖον*.]

Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, ἡ ἀνώνυμη πραγματεία τοῦ Mosquensis gr. 445 βαίνει, σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, παράλληλα πρὸς τὴν ἀφήγησι τοῦ Βλάσταρη, μὲ τὴν ὁποία ἀνήκει σὲ κοινὴ παράδοσι. Καὶ ἐδῶ, ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρωμύλου, ἄνευ νόμου οὔσης τῆς πολιτείας, ὑπῆρχαν, δευτέροι μετὰ τὸν βασιλέα, οἱ ῥήγες, οἱ ὁποῖοι ὁμως στὴν οὐσία εἶχον τὴν διοίκησιν τῆς πολιτείας... ἔχοντες πᾶσαν ἐξουσίαν. Μετὰ τὴν κατάλυσι τῆς «ἀρχῆς τῶν ῥηγῶν» καὶ τὴν ἐγκατάστασι τῆς δημοκρατίας, πάλιν ἤρξατο τῶν Ῥωμαίων ὁ δῆμος ἀορίστῳ τινὶ νόμῳ καὶ συνηθείᾳ μᾶλλον κεχρησθαι ἢ περὶ κατὰ νόμους πολιτεύεσθαι, ἐπὶ 220 χρόνια. Τότε ἐκλέγονται οἱ δέκα ἄνδρες, οἱ ὁποῖοι ἐρανίζονται ἐκ τῶν ἐλληνικῶν νόμων, οἷον τοῦ Σόλωνος, τοῦ Δράκοντος, τοῦ Λύκου [= Λυκούργου], τοῦ Μίνωος καὶ τῶν λοιπῶν ἔτσι συντίθεται ὁ νόμος σὲ δέκα, καὶ ἐν συνεχείᾳ (τῆς πολιτείας αὐξανομένης) σὲ δώδεκα, δέλτους. Τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη ἔμεινε ἄγνωστο· ἔτσι ὁ νόμος προσγράφεται εἰς τὸν ἀποκαλούμενον «Δυοδεκάδελτον», ἂν καὶ στὴν πραγματικότητι τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀνήκει κυρίως στὸ ἔργο καὶ ὄχι στὸν συντάκτη του: διότι γὰρ συνέλεξε τὸ τοιοῦτον βιβλίον ἐκλήθη ὁ συνθεὶς Δυοδεκάδελτος, καὶ ἔχει τοῦτο ἀντὶ κυρίου ὀνόματος μέχρι τῆς σήμερον, ὡς τοῦ κυρίου αὐτοῦ ὀνόματος ἀγνοουμένου. Οἱ αὐξανόμενες ἀνάγκες, τοῦ χρόνου προϊόντος, ἀπαιτοῦσαν περαιτέρω ἀνάπτυξι τῆς νομοθεσίας: ἐπληθύνετο καὶ ἡ πολιτεία καὶ ἠξάνοντο αἱ ὑποθέσεις καὶ αἱ δίκαι· καὶ ἐδέησε καὶ πλατυτέρας νομοθεσίας· γνωστὸ σχῆμα μὲ ἰδεολογικὴ φόρτισι, τὸ σχῆμα, ὅπως εἶπαμε, τῆς civitas augescens· πρβλ. καὶ ἀνωτέρω: τῆς πολιτείας αὐξανομένης. Στὸν Βλάσταρη: καὶ τῆς πολιτείας ἐπιδιδούσης, αὐξάνεσθαι καὶ τὰς ὑποθέσεις συνέβαινε καὶ τὰς δίκας, ὡς καὶ ποικιλοτέρων καὶ καινο-

πρβλ. J. Nicole, *Le Livre du Préfet*, Γενεύη 1893, 65-75· γιὰ μίαν ἐπισκόπησι τοῦ κειμένου βλ. τώρα, Κ. Πιτσάκης, «Πόλεις καὶ περιβάλλον στα βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα», εἰς: Σπ. Τρωιάνος - Κ. Πιτσάκης, *Φυσικὸ καὶ δομημένο περιβάλλον στὶς βυζαντινὲς νομικὲς πηγές*, Ἀθήνα 1998, 63-162.

²⁹ Πρβλ. εὐθὺς προσηγουμένως: *Ῥωμαϊκόν, τὰ Ῥωμαϊκὰ τοῦ Μαγίστρου* ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου· γιὰ μίαν ἄλλη περίπτωσι βλ. C. Pitsakis, «Un problème mineur de prosopographie juridique byzantine: le «bienheureux Jean» de l'Építome Canonum», *Βυζαντινά*, 15 (1989), 385-398 (προσηγουμένως περιλήψι: *XVIIIth Byzantine Congress: Abstracts of Short Papers*, Washington, D.C. 1986, 265-267).

τέρων δεισθαι νόμων τὴν πολιτείαν. Ἔτσι, ὑποτίθεται «ἐπὶ Αὐγούστου Καίσαρος», ἤρξαντο... νομοθετεῖν καὶ οἱ δῆμοι, ὃ τε χυδαῖος καὶ ὁ ἐπίλεκτος, καὶ οἱ στρατηγοὶ καὶ οἱ σοφοὶ καὶ οἱ πραιότεροι· καὶ ὁ τις ἂν εἶπε χρησίμους ἐδοκιμάζετο παρὰ πάντων καὶ προκρινόμενος εἶχε τάξιν νόμου: *leges, plebiscita* καὶ *senatusconsulta* [ἂν σ' αὐτὰ ἀναφερθεῖ ἡ διάκρισις τῶν «δήμων»: «χυδαῖος καὶ ἐπίλεκτος»· εἶδαμε ἤδη τὰ ἀντίστοιχα χωρία στὸν Βλάσταρη – καὶ παλαιότερα, γιὰ τὴν περίοδο τῆς δημοκρατίας, στὸν Ἀπταλειάτη: ἐκ συνελεύσεως τῶν συγκλητικῶν ἢ τῶν δημοτικῶν γραφέντες], *responsa prudentium, edicta magistratum*/ πραιτωρικό δίκαιο. Ἡ αὐξηση τοῦ ὄγκου τῆς νομοθεσίας αὐτῆς τῆς μορφῆς (τῆς εἰσηγμένης «παρὰ τοῦ πλήθους»: στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν, ὑποτίθεται, ὅλες οἱ πηγές τῆς νομοθεσίας, ἐκτὸς τῶν αὐτοκρατορικῶν διατάξεων) ἐπέβαλε τὴν συλλογὴ τῆς στα 50 βιβλία τῶν «Διγέστων ἡγουν Πανδεκτῶν», ἐνῶ «ὄσα παρὰ τῶν βασιλέων ἰδίως διωρίζετο καὶ ἀπεφαίνετο» ἀπετέλεσαν τὰ 12 βιβλία ποὺ λέγονται «Κώδικες ἡγουν βασιλικαὶ διατάξεις». Ἐν τούτοις τὸ σύνολο, σὸ ὁποῖο προσετίθεντο συνεχῶς καὶ νέες βασιλικὲς διατάξεις ἦταν ἐξαιρετικὰ δύσχρηστο, ἀλλὰ καὶ γλωσσικὰ δυσπρόσιτο. Ἔτσι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐξεπώνησε μίαν συλλογὴ τῶν νομοθετικῶν αὐτῶν κειμένων «κατ' ἐπιλογὴν» καὶ «εἰς ἐπιτομωτέραν ἐρμηνείαν», καὶ μὲ μεθοδικώτερη καθ' ὕλην κατάταξη, καὶ κυρίως πρὸς τὸ ἐλληνικώτερον. Τέλος ὁ Ἰουστινιανὸς εἰσήγαγε καὶ δική του νομοθεσία: 170 νεαρές, μὲ τις ὁποῖες βελτίωνε τὴν παλαιότερη νομοθεσία, ὅπως π.χ. τὴν περὶ τῶν νόθων τέκνων, τῶν ὁποίων τὴν θέσιν βελτίωσε μιμούμενος τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο· γιὰ καὶ ἐκεῖνος προστάτευσε τοὺς νόθους, ὡς νόθο τέκνο καὶ ἐκεῖνος τῆς Ἁγίας Ἐλένης καὶ τοῦ Κωνσταντῖνου τοῦ Χλωροῦ. Τὸ κωδικοποιητικὸ ἔργο καὶ τὴν ἀπόδοσή του στὴν ἐλληνικὴ – καθὼς καὶ τὴν χρηστικώτερη ἐπεξεργασία του – ἀνέλαβαν πολλοὶ νομομαθεῖς μεταξὺ τῶν ὁποίων μνημονεύονται: Στέφανος, Κύριλλος, Δωρόθεος, Θαλέλαιος, Θεόδωρος ὁ Ἐρμπολίτης, Ἀνατόλιος, Ἰσίδωρος. Αὐτὰ ἴσχυσαν μέχρις ὅτου συντάχθη, ἀπὸ μὴ κατονομαζόμενου αὐτοκράτορα (εἶναι ὁμως εὐλόγο νὰ νοῆται ὁ εὐθύς ἐν συνεχείᾳ μνημονευόμενος Λέων), ἡ νέα κωδικοποίησις, τὰ ξ' βασιλικά βιβλία· ὁ Λέων ἐξέδωσε καὶ αὐτὸς νεαρές, 120 τὸν ἀριθμὸν, ἀπὸ τις ὁποῖες ὠρισμένες μόνον ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν· μνημονεύονται, ὡς παράδειγμα, διατάξεις πολεοδομικοῦ περιεχομένου.

Αὕτη εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ποὺ παραδίδεται μετὰ τὴν Ἄλωση, μέσω τῶν τελευταίων βυζαντινῶν ἐγχειριδίων, στὸν μεταβυζαντινὸ κόσμον. Εἶναι γνωστὴ πράγματι ἡ διάδοσις καὶ ἡ ἐπιδράσις τῶν τελευταίων αὐτῶν ἐγχειριδίων, ἰδίως τῶν δύο «θεσσαλονικεῶν κωδικοποιήσεων», τοῦ Βλάσταρη καὶ τοῦ Ἀρμενοπούλου, σὲ ὁλόκληρον τὸν χώρον τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, ἐλληνικὸ, σλαβικὸ, ρουμανικὸ, γεωργιανὸ. Θὰ πα-

ραμείνω, στα πλαίσια αυτής της παρουσιάσεως, στον χώρο της ελληνόγλωσσης μόνον νομικής γραμματείας.

Είναι γνωστό ότι η παλαιότερη παραγωγή αυτής της λεγομένης «μεταβυζαντινής» περιόδου περιλαμβάνει μεταφράσεις στην δημώδη γλώσσα ή άλλες έπεξεργασίες των τελευταίων βυζαντινών έγχειριδίων. Είναι κυρίως: α) η παράφραση του Συντάγματος του Βλάσταρη από τον Κουνάλη Κριτόπουλο, έμπλουτισμένη με άποσπάσματα από την Έξαβιβλο, έπομένως με ένισχυμένο το μέρος του κοσμικού δικαίου, και β) οι μεταφράσεις της Μικράς Συνόψεως και της Έξαβιβλου από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά.

Το κείμενο του Κουνάλη Κριτοπούλου παραμένει ακόμη, εκτός από κάποια άποσπάσματα³⁰, ανέκδοτο. Γνωρίζουμε όμως, χάρη στις έργασίες του Νικολάου Μάτση, ότι το κείμενο της Προθεωρίας του Βλάσταρη μεταφράζεται αυτούσιο, συμπεριλαμβανομένης έπομένως της ιστορίας του ρωμαϊκού δικαίου³¹. Το ίδιο ισχύει για το ιστορικό μέρος του πρώτου τίτλου του πρώτου βιβλίου της Έξαβιβλου, στην ανέκδοτη έπίσης μετάφραση του Ζυγομαλά, όπως μάς πληροφορεί ο έγκρατέστερος σήμερα γνώστης του έργου του Θεοδοσίου, ο Σταύρος Περεντίδης³². Αντίθετα, στην μετάφραση της Μικράς Συνόψεως, της όποιας μόλις πρόσφατα δημοσιεύθηκε η πρώτη έκδοση από τον Στ. Περεντίδη, τα αντίστοιχα «κεφάλαια» του στοιχείου Ν φαίνεται να έχουν παραλειφθή από τον Ζυγομαλά³³.

Ούτως ή άλλως, ξέρουμε ότι η διάδοση των παραφράσεων αυτών είναι έξαιρετικά περιορισμένη, και ένιστε άνύπαρκτη. Από το 1561 (στην αρχική λογία μορφή) και κυρίως από το 1562 ή 1563 (στην δημώδη), ο τουρκοκρατούμενος έλληνισμός διαθέτει το κατ'έξοχήν νομικό του έγχειριδιο, τον Νομοκάνονα του Μανουήλ Μαλαξού: στην δημώδη μορφή του σέ εκατοντάδες – πρέπει να ξεπερνούν την χιλιάδα – χειρόγραφα και σέ σχεδόν ά-

³⁰ Λ. Σγούτας, *Θέμις*, 7 (1856), 246-257 (άστικό δίκαιο: αγοραπωλησία): Ν. Μάτσης, «Περί την παράφρασιν του Συντάγματος του Ματθαίου Βλάσταρη υπό του Κουνάλη Κριτοπούλου», *ΕΕΒΣ*, 34 (1965), (175-201) 200-201 (έκκλησιαστική ποινική δικονομία): Γ. Ροδολάκης, *Έπετηρίς του Κέντρου Έρεύνης της Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, 22 (1975), 171-183 (ναυτικό δίκαιο). [Πρβλ. και Ν. Βέης (κατωτέρω σημ. 46), 371-372].

³¹ Ν. Μάτσης (προηγούμενη σημείωση), 184: «φφ. 8^α-23^α [του κώδ. ΕΒΕ 1402] *Τό χρήμα των ιερών και θαυμαστών κανόνων...* = Μ. Βλάσταρη, Προθεωρία (σελ. 1-30)».

³² S. Perentidis, «Un manuscrit de l'Hexabible d'Harménopoulos en la possession de Théodose Zygomas», *Μνήμη Γεωργίου Α. Πετροπούλου* (έκδ. Π. Δημάκης), Β', Άθήνα 1984, (207-228) 225: «Au f. 16 du *Parisinus*, et à la suite du passage *Περί νόμων* du livre I, titre 1 de l'Hexabible, on lit le passage suivant...»

³³ S. Perentidis, *Théodose Zygomas et sa Paraphrase de la Synopsis minor* [=Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe 5], Άθήνα 1994, 242 κέ. Για τίς παραλείψεις της μεταφράσεως βλ., γενικά, στην εισαγωγή: αυτόθι, 71-73.

ντίστοιχες παραλλαγές, ικανές να αποθαρρύνουν κάθε απόπειρα ή ιδέα κριτικής εκδόσεως. Ο πρακτικός χαρακτήρας του λαϊκού αυτού έγχειριδίου και ο έντονος προσανατολισμός του στο κανονικό μάλλον παρά στο κοσμικό δίκαιο δικαιολογούν την παράλειψη, και έδω, τής ιστορικής αφήγησης για τις άπαρχές και την εξέλιξη του ρωμαϊκού δικαίου – που άλλωστε σε πολύ μικρό ποσοστό θα ανταποκρινόταν στην νομική ύλη που έχει περιληφθή στον νομοκάνονα. Αυτά, αν και ο Μαλαξός, όπως καλά γνωρίζουμε, έχει και ιστορικό αισθητήριο και ιστορικά ενδιαφέροντα³⁴, και έχει εντάξει στον Νομοκάνονα ποικίλη «έγκυκλοπαιδική» ύλη (και) ιστορικού περιεχομένου. Ένα κεφάλαιο που φαίνεται να αναφέρεται στην ιστορία του δικαίου είναι το κεφ. 528 τής αρχικής μορφής (έκδ. Δυοβουνιώτη)³⁵ = κεφ. 923 στην έκδ. Γίνη-Πανταζοπούλου τής δημόδους³⁶ «Περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν θεῶν διδασκάλων καὶ βασιλέων τῶν ἐν τῷ παρόντι βιβλίῳ», αν και συχνά στα χειρόγραφα τής δημόδους μορφής ή ύλη του κεφαλαίου αυτού διασπάται στα διάφορα κεφάλαια, όπου γίνεται (ή πρώτη) αναφορά στα αντίστοιχα πρόσωπα³⁷. Στην πραγματικότητα όμως στο κεφάλαιο αυτό, εκτός από μία γενική παραπομπή στα ὀνόματα ἁγίων ἱεραρχῶν καὶ διδασκάλων που βρίσκονται γεγραμμένα εἰς τὰ κεφάλαια αὐτῶν ἔξωθεν διὰ ἐρυθρῶν γραμμῶν, καὶ φαίνονται ποῖοι ἦσαν σὺν τῶν ἀρχιερατευόντων αὐτῶν θρόνων, καὶ εἰς τὰς νεαρὰς τῶν βασιλέων, σὺν ὁποῖαις ἐπίσης ἔχομεν ἑκάστου τὸ ὄνομα, τίνος ἐστὶ, δὲν περιέχονται παρά συντομώτατα καὶ κατὰ κυριολεξίαν ἀσήμαντα «βιογραφικά» σημειώματα γὰρ τὸν Ζωναρᾶ, τὸν Βαλαμῶνα, τὸν Ἀντίοχο τὸν «Πανδέκτη», τὸν Φῶτιο, τὸν Βλάσταρη (ἦν ἱερομόναχος καὶ σοφώτατος ἄνδρας) καὶ τὸν Ἀρμενόπουλο (ὑπῆρχε κριτῆς Θεσσαλονίκης, πανσέβαστος νομοφύλαξ τοῦνομα Κωνσταντί-

³⁴ Ξέρουμε ότι ο Μαλαξός συνδέεται, κατά τρόπο ο οποίος παραμένει ἀδιευκρίνητος (συντάκτης, διασκευαστής, παραφραστής;), με την λεγομένη *Historia Patriarchica Constantinopolensis* (M. Crusius, *Turcograecia*, Βασιλεία 1584, 105-212=PG 161, 78-206 και στο corpus τής Βόννης)· είναι ο συντάκτης ενός ανεκδότου χρονικού: για το ιστορικό του έργο βλ. τελευταία, Σ. Στανίτσας, «Το χρονικό του 1570 και οι παραλλαγές του: τὰ χρονικά ψευδο-Δωροθέου και Μανουήλ Μαλαξού», *Πελοποννησιακά*, 16 (1985-1986 = «Φίλιον δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον»), 593-633.

³⁵ Ὁ *Νομοκάνων* τοῦ Μανουήλ Μαλαξοῦ, Ἀθήνα 1916, 60-61. [Ὅπως εἶναι γνωστό, τὸ πλήρες κείμενο τῆς ἀρχικῆς (λογίας) μορφῆς τοῦ Νομοκάνονος παραμένει ἀνεκδοτό· βλ. τὴν πρόδρομο δημοσίευση τῶν κεφ. περὶ μνηστείας: Ἀ. Σιφωνιού-Καράπα-Μ. Τουρτόγλου-Σ. Τρωιάνος, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεῖνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 16-17 (1969-1970), 1-39].

³⁶ *Νόμος* [Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Τμήματος Νομικῆς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Α.Π.Θ.], 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, 560.

³⁷ Ἔτσι, π.χ., διασπάται σὴν ἔκδοσιν V. Grecu-G. Cronj: *Îndreptarea Legii* [=Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Scris 7], Βουκουρέστι 1962, 635-929 και σὴν (μερικὴ) ἔκδοσιν Λ. Σγούτα, *Θέμις*, 7 (1856), 165-246. [Πολλὲς ἄλλες ἀποσπασματικὲς ἐκδόσεις ἀπὸ παραλλαγῆς τῆς δημόδους μορφῆς].

νος). Ἐὰν ἔχη ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ Μαλαξὸς εἶναι ἐντελῶς ἀθῶος γιὰ μία ἀνεκδιήγητη φαινομενικά ταύτιση τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου μὲ τὸν ἅγιο Ταράσιο, τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως! (ὀφείλεται σὲ ἀντιγραφικὸ λάθος σὲ ἓνα χειρόγραφο, λόγῳ ὁμοιοτελεύτου), δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἀθῶος γιὰ μία κοινὴ στὴν παράδοση τοῦ χωρίου αὐτοῦ ταύτιση τοῦ πατριαρχῆ Φωτίου μὲ τὸν ἴδιο αὐτὸν Ταράσιο, τὸν «πατρόθειόν» του: ὁ δὲ Φώτιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως πατριάρχης οὗτός ἐστιν ὁ μετονομασθεὶς Ταράσιος³⁸.

Ὅμως ἡ ἀρχαία ἱστορία ἀντιπροσωπεύεται, ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, σὲ τμῆμα τῆς παραδόσεως τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαξοῦ, μεταξὺ τῆς «ἐγκυκλοπαιδικῆς» του ὕλης, ἀλλὰ χωρὶς ὁποιοδήποτε συσχετισμὸ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ δικαίου. Πρόκειται γιὰ ἓνα «χρονικὸν ἐν συνόψει» (κεφ. 910 τῆς ἐκδ. Γκίνη- Πανταζοπούλου)³⁹ ποὺ ἀποτελεῖ μία ἀκόμη, ἐνημερωμένη ὡς τὴν Ἄλωση, παραλλαγὴ ἀπὸ τὸ ἀποδιδόμενον στὸν πατριάρχη Νικηφόρο Α΄ «Χρονογραφικὸν σύντομον»⁴⁰. Ἡ περιορισμένη παρουσία του στὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ Νομοκάνονος δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀπόδοσή του μὲ ἀσφάλεια στὸν ἴδιο τὸν Μαλαξό. Στὸ γνωστὸ πρότυπο τῆς παρουσιάσεως τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας ὡς διαδοχῆς ἡγεμονιῶν ἢ παγκοσμίων «βασιλειῶν», ποὺ ἀναφέρεται καὶ πάλι στὸ θέμα τῆς προφητείας τοῦ Δανιήλ, ἔχουμε ἐδῶ, μετὰ τὴν Δημιουργία, τὰ πρῶτα γεγονότα καὶ πρόσωπα καὶ τοὺς πατριάρχες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, διαδοχικὰ τὶς Βασιλεῖες τῶν Ἑβραίων, τῶν Περσῶν, τῶν Πτολεμαίων, τῶν Ρωμαίων. Καὶ ἐδῶ σύμφωνα καὶ μὲ τὸ κείμενο τοῦ Νικηφόρου, πρῶτος ἐμονάρχησε Ῥωμαίων Ἰούλιος Καῖσαρ, ἀφ' οὗ καίσαρες οἱ ἐξῆς βασιλεῖς προσηγορεύθησαν [τὸ κείμενο τοῦ Νικηφόρου ἔχει μάλιστα τὸ πλήρες ὄνομα: Γάιος Ἰούλιος, Καῖσαρ – στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχε ἐπηρεάσει τὴν παράδοση περὶ τοῦ Γαίου ποὺ γνωρίσαμε] ... Μετὰ ταῦτα ἐβασίλευσεν Καῖσαρ Σεβαστός, ὁ καὶ Αὔγουστος... Τῷ δὲ τεσσαρακοστῷ δευτέρῳ ἔτει τῆς αὐτοῦ βασιλείας ἐγεννήθη τὸ κατὰ σάρκα ἐκ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Παρθένου Μαρίας ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ πρὸ αἰῶνων <Θεός ?>. Κυρήνιος δὲ ὑπὸ

³⁸ Βλ. Κ. Πιτσάκης, «Ὁ “πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως” Κωνσταντίνος Ἀρμενόπουλος καὶ ὁ Νομοκάνων τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ», *Πελοποννησιακά*, 16 (1985-1986), 634-642.

³⁹ *Νόμος*, 1 (1982), 546-552.

⁴⁰ C. De Boor, *Nicephoris archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Λειψία 1880, 79-135. Συγγενῆς ὁ περιεχόμενος σὲ κανονικὲς συλλογὲς κατάλογος «Οἱ Βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων» (ἐκδ. Leunclavius, I, 179-184· 181-184: Ὅσοι ἐβασίλευσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀπὸ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου), ἀρχόμενος ἐπίσης ἀπὸ Ἰουλίου Καίσαρος. Στὸν συνεδιδόμενον ὁμοῦ ἀπὸ τὸν De Boor, 222-225 (223-225: «Καὶ ὅσοι ἐν Βυζαντίῳ ἐβασίλευσαν, Χριστιανοὶ Χριστιανῶν) κατάλογο «Βασιλεῖς Ῥωμαίων» ἀπὸ τὴν «Συναγωγὴν Χρόνων» τοῦ Coislinianus gr. 193 πρῶτος βασιλεὺς φέρεται Αὔγουστος ὁ Ῥωμαίων.

τῆς συγκλήτου βουλῆς ἀποσταλείς εἰς τὴν Ἰουδαίαν ἀπογραφὰς ἐποιήσατο τῶν οὐσιῶν καὶ τῶν οἰκητόρων... Ἐδῶ ὅμως – ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἀνάλογα συγγενῆ κείμενα – σημειώνεται μία ἀπόκλιση στὴν παράδοση· σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ πρότυπά του, τὸ κείμενο μετὰ τὸν Διοκλητιανὸν εἰσάγει μία διάκριση, μία νέα «Βασιλεία»: *βασιλεία χριστιανῶν*, ἀπὸ τὸν Μέγα Κωνσταντῖνο ὡς τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο καὶ τὴν Ἑλωση. Ἡ ἐμμονὴ στοῦ ἰδεολογικοῦ τῆς ἀδιάκοπης συνέχειας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, «συνηλικιωτὶδος» τοῦ Χριστοῦ καὶ προωρισμένης, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν βασιλεία Ἐκείνου, γιὰ τὴν αἰωνιότητα, δὲν ἔχει πλέον, ἐκ τῶν πραγμάτων, νόημα.

Πολὺ σημαντικώτερη ὡς νομικὸ ἐγχειρίδιο, ἀλλὰ μὲ περιορισμένη σχετικὰ διάδοση, ὑπὸ τὴν σκιά τοῦ Μαλαξοῦ, ἢ «Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων» τοῦ ἀρχιμανδριτῆ Ἰακώβου ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα (1645) χρησιμοποιεῖ ὡς πρότυπο γιὰ τὴν διάταξη τῆς ὕλης τὸ Σύνταγμα τοῦ Βλάσταρη (*μιμησάμενοι τὴν βίβλον Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως διὰ τὸ ῥάδιον*)⁴¹, καὶ μεταχειρίζεται εὐρέως τὴν μετάφραση τοῦ Κουνάλη Κριτοπούλου⁴². Πιστεύεται ὅτι ἡ ὕλη κοσμικοῦ δικαίου εἶναι ἐδῶ ἀκόμη πλουσιώτερη. Καὶ βέβαια ἔχει περιληφθῆ καὶ ἐδῶ ἡ ἱστορικὴ εἰσαγωγή στοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, μὲ βάση τὴν ἀφήγησή τοῦ Βλάσταρη, μὲσω Κριτοπούλου: «Ἐτερος λόγος διαλαμβάνει ποῖοι ἔγραψαν τοὺς πολιτικούς νόμους καὶ ἀπὸ ποῦ ἔχουν τὴν ἀρχὴν τους καὶ διατί ἔγιναν οἱ νόμοι»⁴³. Ἀλλὰ εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ συντάκτης ἔχει καὶ ἄλλα ἀναγνώσματα, καὶ ἄλλες ἀναμνήσεις ἐπίσης· ἔχει διαβάσει καὶ τὸν Ἀρμενόπουλό του: ὁ Γάιος ἐδῶ εἶναι συγχρόνως καὶ ὁ Γάιος τοῦ Ἀρμενοπούλου, ὁ νομομαθὴς ποῦ ἐπὶ κεφαλῆς ἄλλων «σοφῶν ἀνδρῶν» συντάσσει *νομοθεσίας ἐτέρας καὶ διαιρέσεις τῶν ἀγωγῶν*, καὶ ὁ Γάιος Ἰούλιος Καῖσαρ, πρῶτος Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ μετὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς «βασιλείας», ρητὰ πλέον συγχωνευμένοι σὲ ἓνα πρόσωπο: *μετὰ ταῦτα ἦλθαν τινὲς σοφοὶ ἄνδρες, εἰς τοὺς ὁποίους ἦταν πρῶτος κάποιος Γάιος ὀνομαζόμενος, καὶ χρηματίσας οὗτος ὁμοῦ συνεκείνους, μετέστρεψε τὴν δημοκρατίαν εἰς βασιλείαν, καὶ ἐβασίλευσεν αὐτὸς ὁ Γάιος, καὶ οὕτως ἐπροστεθήκασιν καὶ ἄλλας νομοθεσίας καὶ διαιρέσεις τῶν κρίσεων διὰ τοῦτο καὶ ἡ κρίσις ἠῤῥα-νε, καὶ τοσοῦτον, ὅτι ἐδέετο ποικιλώτερον καὶ καλλίτερον τὸν νόμον εἰς τὸν λαὸν καὶ εἰς τὴν πολιτείαν. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ σεβαστὸς Αὔγουστος ἐκεῖ-*

⁴¹ Ἄ. Μομφερράτος, «Εὐρετήριον καὶ πρόλογοι τῆς Βακτηρίας τῶν Ἀρχιερέων», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 3 (1890), (129-218) 193 [καὶ *passim* στὸν «Λόγον Προοιμιακόν» (αὐτόθι, 192-198)].

⁴² Βλ. κυρίως στὰ δημοσιεύματα τῶν Μάτση καὶ Ροδολάκη (ἀνωτέρω σημ. 30), *passim*. - Γιὰ τὴν «Βακτηρία» βλ. καὶ Ν. Βέης, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Ι' Σχετικὰ πρὸς τὴν Βακτηρίαν τῶν Ἀρχιερέων», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου* [= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 6], Θεσσαλονίκη 1952, 396γ-ε.

⁴³ Μομφερράτος, 208-213.

νος Καίσαρ, ὁ ὁποῖος ἐβασίλευσε κατόπι τὸν Γάιον... Ξέρει καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν «βασιλέων» πού μεσολάβησαν μεταξύ Αὐγούστου καὶ Ἀδριανοῦ, ὁ ὁποῖος δὲν μνημονεύεται στὰ πρότυπά του: δώδεκα (προφανῶς ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Μαλαξοῦ)⁴⁴. Ἐνίοτε ὁμως παρανοεῖ τὶς πηγές του, ἢ ἀπλῶς αὐτοσχεδιάζει: οἱ ῥήγες τοῦ Βλάσταρη δὲν εἶναι πλέον ἐδῶ κατώτερης βαθμίδας «βασίλεις» πού ὑπηρετοῦν ὑπὸ τοὺς κυρίως βασιλεῖς κατὰ τὴν περίοδο τῆς προδημοκρατικῆς βασιλείας στὴν Ρώμη. Ἀντίθετα, ἀντιπροσωπεύουν ἓνα νέο πολίτευμα, πού ὑποτίθεται ὅτι ἐγκαθιδρύθηκε στὴν Ρώμη μετὰ τὴν κατάρριψη τῆς βασιλείας, τὸ ἔτος 4952 ἀπὸ κτίσεως κόσμου (556 π.Χ.), καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τῆς δημοκρατίας. Εἶναι προφανῶς ἢ ἐλεύθερη ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ Βλάσταρη: ῥήγες τὰ τῆς πολιτείας διώκουν, δευτέραν μετὰ γε τὸν βασιλέα τὴν ἐξουσίαν ἀνηρημένοι, ὅπου τὸ δευτέραν μετὰ ἐκλαμβάνεται μὲ χρονικὴ ἔννοια· καὶ οἰκοδομεῖται ἐφεξῆς ἢ ἀφήγησι: Ἐξη βασιλεῖς διαδέχθησαν τὸν Ρωμύλο, καὶ μετὰ τούτους ἀντὶς διὰ βασιλεῖς ἐγίνονταν ῥηγάδες μόνον, καὶ αὐτοὶ ὤριζαν καὶ ἐξουσίαζαν ὡσάν βασιλεῖς, καὶ ὅ,τι ὤριζαν αὐτοὶ καὶ ἔλεγαν τοῦ λαοῦ τὰ ἐκράτουσαν ὡσάν νόμους αὐτὰ, ἀμὴ γραμμένους τοὺς νόμους δὲν τοὺς εἶχαν τότε· μόνον ἐπολιτεύονταν ὁ λαὸς ἐκεῖ μὲ συνθήειαν τοῦ ἀγράφου νόμου τῆς πόλεως, καὶ οὕτως ἓνας μὲ τὸν ἄλλον ἐκυβερνῶνταν... Καὶ εἰς τὴν ξη' ὀλυμπιάδα ἐτράπη καὶ ἐχάλασεν ἡ βασιλεία τῶν ῥηγάδων, καὶ ἐγινε δημοκρατία, καὶ μετὰ ταῦτα ἐκράτησεν ὁ λαὸς τὴν Ρώμην χρόνους μγ' (!) χωρὶς βασιλέα, καὶ δὲν εἶχαν βασιλέα νὰ τοὺς ὀρίζη, μόνον ὁ λαὸς ὤριζε τοιουτοτρόπως...

Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοσημείωτο, καὶ ἰσως συγκινητικό, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν ψυχρὸ ἱστορικὸ τοῦ δικαίου, νὰ βλέπη πῶς στὰ ἐγγχειρίδια αὐτὰ τῆς «παρακμῆς» ἐπιβιώνει ἢ παράδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὄχι μόνον στὶς ἀναμνήσεις αὐτές ἀπὸ τὴν ἱστορία του, καὶ τὴν ἱστορία τῆς Ρώμης, ἀλλὰ καὶ στὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο. Πῶς τελικὰ τὸ δίκαιο πού παραδίδουν, στοὺς ὀρισμούς καὶ στὶς βασικὲς του ἔννοιες, ἂν ὄχι ἀπαραίτητα σὲ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους ρυθμίσεις, εἶναι ρωμαϊκὸ δίκαιο. Ἀκόμη καὶ στὰ ἀθλιώτερα, ἰσως, χειρόγραφα νομικῶν ἐγγχειρίδιων τῆς Τουρκοκρατίας, σὲ ἀδιάσπαστη συνέχεια ἀπὸ τὶς πηγές τοῦ κλασικοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὁ νόμος εἶναι τέχνη τοῦ καλοῦ ἔργου (*ius est ars boni*: τὸ *ei aequi* εἶχε ἤδη ἐκπέσει στὴν Ἐξάβιβλο 1.1.13: *Νόμος ἐστὶ τέχνη τοῦ καλοῦ*): πάντοτε Ἡ παραγγελία τοῦ νόμου εἶναι νὰ ζῆ πινὰς εὐπρεπῶς ἦγουν δικαίως, ὥστε νὰ μὴδὲν βλάβη

⁴⁴ Στὸ χρονικὸ (Γκίνης-Παναζόπουλος, 549) μνημονεύονται: Τιβέριος («Μετὰ δὲ Αὐγούστου τρίτος ἐβασίλευσε...»), Γάιος [= Καλιγούλας], Κλαύδιος, Γάλβος (!), Νέρων (μὲ αὐτὴ τὴν σειρά: ἔτσι καὶ στὸν Νικηφόρο), Ὄθων, Οὐεσπασιανός, Τίτος, Νερῶνας, Τραϊανός, Ἀδριανός (!). Συνολικὰ 12, ἂν συνυπολογισθῇ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Αἰθουστος.

τινά, λέγεται γὰρ νόμος διὰ τὸ δίδει τοῦ καθενὸς τὸ ἐδικό του δίκαιον (iuris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere = Παράγγελμα τοῦ νόμου τὸ κοσμίως ζῆν, ἄλλον μὴ βλάπτειν, ἐκάστῳ τὸ ἴδιον ἀπονέμειν Ἐξάβιβλος 1.1.14)· πάντοτε Σοφία νόμου ἔναι νὰ ἐβλέπη τινὰς τὰ θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον (iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia = Σοφία δὲ νόμου τὸ εἰδέναι τὰ θεῖα καὶ ἀνθρώπινα πράγματα, τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον Ἐξάβιβλος 1.1.14).

Βέβαια σ' αὐτὴν τὴν μακρὰ διαδοχὴ εἶναι ἀναπόφευκτα, ὅπως τὰ ιστορικά, ἔτσι καὶ τὰ «δογματικά» ἀτυχήματα. Ὁ ὀρισμὸς τοῦ Παπινιανοῦ *lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contrahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio* = Νόμος ἐστὶ κοινὸν παράγγελμα, φρονίμων ἀνδρῶν δόγμα, ἐκουσίῳν τε καὶ ἀκουσίῳν ἀμαρτημάτων σωφρονισμός, πόλεως συνθήκη κοινή (Ἐξάβιβλος 1.1.13) μεταφέρεται ἀρκετὰ σωστά, μὲ κάποια μικρὴ παρανόηση στὸ ἐκουσίῳν καὶ ἀκουσίῳν (ἀμαρτημάτων) σωφρονισμός, ποῦ γίνεται τῶν θελόντων καὶ μὴ θελόντων σωφρονισμός – ἄλλο νόημα, ἀνεκτὰ ὀρθὸ πάντως· ἀλλὰ καθ' ὁδόν, στὸν Μαλαξό, τὸ φρονίμων ἀνδρῶν δόγμα ἔχει μεταβάλει ἄρδην ἔνδυμα. Ἡ λέξι δόγμα εἶναι, στὴν ἑλληνικὴ νομικὴ ὀρολογία, ἡ τυπικὴ ἀπόδοση τῆς λατινικῆς λέξεως *consultum* (ἔτσι, π.χ., καὶ *συγκλητικὸν δόγμα* = *senatusconsultum*)· ἀλλὰ γιὰ τοὺς συντάκτες τῶν ἐγχειριδίων τῆς Τουρκοκρατίας ἡ λέξι δόγμα δὲν μπορεῖ νὰ ἔχη παρὰ μία μόνον ἔννοια, τὴν γνωστὴ θεολογικὴ: ἔτσι τὸ *virorum prudentium consultum* γίνεται τελικὰ φρονίμων ἀνθρώπων θεολογία! (: τὰ δείγματα ἀπὸ τὰ κεφ. 5 καὶ 6 τοῦ Μαλαξοῦ στὴν ἐκδ. Γκίνη- Πανταζοπούλου). Ἦδη στὴν παράφραση τοῦ Κριτοπούλου ὁ τίτλος τοῦ προοιμίου ἦταν: «Εὐσεβῆς θεολογία ὅπου πρέπει νὰ πιστεῦη πᾶς χριστιανὸς ὀρθόδοξος ἄνθρωπος».

Τὸν 18ο αἰῶνα εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ τῆς Τουρκοκρατίας δὲν εἶναι πλέον σὲ θέση νὰ ἐπαρκέσουν στὴν κάλυψη τῶν δικαιοκῶν ἀναγκῶν μιᾶς κοινωνίας καὶ μιᾶς οἰκονομίας ποῦ βρισκονται ἤδη σὲ πλήρη ἀνάπτυξη. Ἔτσι εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία «ἀνακαλύπτεται» καὶ πάλι ὁ Ἄρμενόπουλος: ἐπίκαιρα, τὸ 1744 εμφανίζεται ἡ νεοελληνικὴ μετάφραση τῆς Ἐξαβίβλου ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Σπανό, ἡ ὁποία θὰ γνωρίσῃ ἐπαυελιημένες ἐκδόσεις καὶ θὰ ἐπιβληθῇ, μὲ τὴν ἐπέκταση μάλιστα τῆς δικαστικῆς δικαιοδοσίας τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, μὲ ἀξιώσεις ἀποκλειστικότητας, ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν κώδιξ τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἡ μετάφραση τοῦ Σπανοῦ, ἀρκετὰ κακὴ, ἀλλὰ ἐξαιρετικὰ πιστὴ, ἀναπαράγει βέβαια ἀκριβῶς τὴν ἀφήγησιν τοῦ πρωτοτύπου γιὰ τὶς ἀπαρχές τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου⁴⁵. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητος τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου

καὶ τῆς συνεχείας του μέχρι τοῦ Ἀρμενοπούλου, καὶ ὡς τὴν ἴδια τὴν ἐποχὴ τῆς μεταφράσεως, διατυπώνεται καὶ ρητὰ στὸν πρόλογο τοῦ ἐμπνευστῆ καὶ χρηματοδότη τῆς μεταφράσεως καὶ τῆς ἐκδόσεως, τοῦ μητροπολίτη Ἡρακλείας Γερασίμου – ἓνα κείμενο μὲ σαφῶς προγραμματικό περιεχόμενο, ὅπου ὁ Γεράσιμος ἐντελῶς συνειδητὰ προβάλλει, «ὡς ἔξουσιαν ἔχων», τὸ δίκαιο τῆς Ἐξαβίβλου ὡς τὸ (μόνο) ἐφεξῆς ἐφαρμοστέο: «Δέξασθε τοίνυν τὴν παροῦσαν βίβλον φιλοφρονῶς καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας συνεργούντες... μὲ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς βίβλου καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ὄν περιέχει νομίμων, κατ' εὐθείαν κρίνοντες καὶ δεχόμενοι τὰ ἐν αὐτῇ περιεχόμενα, ἀπονέμοντες ἐκάστω ἀκατακρίτως τὸ δίκαιον καὶ μετερχόμενοι αὐτὸ ἀγογγύστως οἱ ἅπαντες». Εἶναι ὁμως προφανές ὅτι ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητα καὶ τὴν μοναδικότητα τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ρωμαίων, στὴν ἱστορία καὶ στὴν Οἰκονομία τῆς παγκόσμιας τάξεως, ἔχει πλέον ὑποχωρήσει. Τὸ βασιλείο τῶν Ρωμαίων δὲν ἦταν παρὰ ἓνα μόνον ἀπὸ τὰ «νομίμως» ὑπαρκτὰ κράτη: «Ἔβαλον τὰ ἔθνη καὶ τὰ βασίλεια πάντα νόμους μὲ τοὺς ὁποίους νὰ παιδεύωνται καὶ νὰ σωφρονίζονται ἐκεῖνοι ὅπου δὲν γνωρίζουν τὸν ἑαυτὸν τους, τὴν τάξιν καὶ τὴν κατάστασίν τους, καὶ νὰ λαμβάνουν ὁ καθένας τὸ δίκαιόν του. Ἀπὸ τὰ ὁποῖα βασίλεια ἐπαινετὸν καὶ ἀξιόκυστον μὲ τὸ νὰ ἐστάθῃ καὶ τὸ ποτὲ βασιλείον τῶν Ρωμαίων, ἔβαλε καὶ νόμους διαφόρους καὶ περιφήμους, διὰ νὰ σώζεται καὶ νὰ φυλάττεται τοῦ καθενὸς ἡ τάξις καὶ τὸ δίκαιον. Τοὺς ὁποίους νόμους ἀνίσως καὶ κατ' ἐπιτομὴν ἄλλοι πολλοὶ ἔγραψαν, ὁμως ὑπὲρ πάντας Κωνσταντῖνος ὁ Ἀρμενόπουλος κατ' ἐπιτομὴν τούτους συνάξας ἑλληνικῇ διαλέκτῳ εἰς ἕξ βιβλία Ἐξαβίβλον τὴν βίβλον καὶ Πρόχειρον ὠνόμασε...». Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἀφιερωτικῇ ἐπιστολῇ τοῦ μεταφραστῆ πρὸς τὸν Γεράσιμο: «Καὶ ἀνάμεσα εἰς τόσα βασίλεια καὶ ἔθνη διάφορα ὅπου ἔγραψαν νόμους, μὲ τὸ νὰ ἐστάθῃ καὶ τὸ βασιλείον τῶν Ῥωμαίων μέγα τε καὶ περίφημον, κατὰ τὴν ὀνομασίαν καὶ τὴν μεγαλειότητα ὅπου εἶχε, τοιουτοτρόπως καὶ οἱ νόμοι του μεγάλοι καὶ περίφημοι ἐστάθῃσαν, κατὰ διαφόρους καιροὺς ὑπὸ διαφόρων βασιλέων νομοθετηθέντες...»⁴⁶.

Στὸ τέλος ἀκριβῶς τοῦ αἰῶνα, τὸ 1800, ἐκδίδεται τὸ βιβλίον ποὺ πρόκειται νὰ διεκδικήσῃ, ὑπὸ ἄλλην ἔννοια καὶ ὑπὸ διαφορετικὴς ἀλλὰ ἀνάλογες συνθήκες, μίαν ἀποκλειστικότητα ἀντίστοιχη πρὸς αὐτὴν τῆς Ἐξαβίβλου, αὐτὴ τῇ φορᾷ στὸν ἄνωρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου: τὸ Πηδάλιον· χραι-

⁴⁵ Χρησιμοποιοῦ τὴν ἐκδοσὴ Βενετίας 1777: σελ. 1-2.

⁴⁶ Αὐτόθι, θ' -ιβ'. Ὁ πρόλογος ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Ν. Βέη, «Ἀρμενοπουλικά Ἀνάλεκτα. Θ' Ἐκδόσεις ἐν τῇ κοινῇ τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου», *Τόμος Ἀρμενοπούλου*, (381-395) 385-386. [Γιὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Σπανοῦ βλ. αὐτόθι, τοῦ ἴδιου, «Ἡ Μεταφρασαὶ εἰς τὴν κοινῇ τῆς Ἐξαβίβλου τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου», 371-381 καὶ Δ.Σ. Γκίνης, «Περὶ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἐξαβίβλου ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Σπανοῦ», 173-178· πρβλ. Πιτσάκης, *Ἐξαβίβλος*, σγ' -ος].

μποιεί και αυτό δημώδη γλώσσα. 'Ο κύριος συντάκτης του, Νικόδημος ό 'Αγιορείτης, είναι κάτοχος μιάς ευρείας παιδείας και μιάς εξαιρετικής συγγραφικής ευχερείας· αλλά, όπως έγραφε ό Μανουήλ Γεδεών, ό όποιος γνώριζε ένίστε νά γίνεται άρκετά σκληρός, «ό ευσεβής μέν και λόγιος έκ Νάξου μοναχός ούτος γνωστός [ήν] διά μνήμην μεγάλην και μείζονα άκρυσίαν»⁴⁷: πιστός στην παράδοση που συνεχίζει και τής όποίας είναι ίσως ό τελευταίος έκφραστής, μετά από μία εισαγωγική φράση που θυμίζει την αντίστοιχη του Βλάσταρη (ευλόγα, αφού και εδώ πρόκειται για μία κανονική, κατά βάση, συλλογή): «'Επειδή δέ, ως είπομεν, έκρίναμεν νά συναρμόσωμεν μέ τους ιερούς κανόνες και τους πολιτικούς νόμους των βασιλέων, δέν θέλει είναι έξω του πρέποντος τό νά αναφέρωμεν έν συντόμω εδώ, χάριν των φιλομαθών, πόθεν έλαβον την άρχήν οι πολιτικοί ούτοι νόμοι», έπαναλαμβάνει αυτούσια την ιστορική εισαγωγή του 'Αρμενοπούλου, μέ όλες της τις ανακρίβειες, έν πλήρει 1800. 'Η μόνη επέμβαση την όποία θα έπιχειρήσει, προφανώς έντελώς συνειδητά, θα είναι ή έντεχνη συγκάλυψη τής «έπικίνδυνης» πληροφορίας ότι κατά τους παλαιούς χρόνους ούτε μοναρχίαι ήσαν βασιλικαί, αλλά δι' ύπάτων τά των 'Ρωμαίων διθύνοντο πράγματα, ούτε νόμοι: «Τόν παλαιόν καιρόν, ούτε οι βασιλείς είχον κατάστασιν, ούτε οι νόμοι αυτών είχον ευταξίαν τινά. Πρώτος δέ ό 'Αππιος Κλαύδιος...»⁴⁸. Βασιλείς λοιπόν πάντοτε ύπήρχαν, και νομοθετούσαν, μόνον που δέν ύπήρχε «κατάστασις» και «ευταξία». Και ή ύπαρξη των ύπάτων άποσιωπάται έντελώς. Τό 1793 ένας βασιλιάς είχε άποκεφαλισθή, και τό 1799 ό Ναπολέων Βοναπάρτης θα ήταν πρώτος ύπατος τής Γαλλικής Δημοκρατίας...

Τό τελευταίο καθ' αυτό νομικό έγχειρίδιο που συντάσσεται στην προεπαναστατική 'Ελλάδα – έξαιρουμένου βέβαια του Πηδαλίου, που ανήκει σε άλλη κατηγορία – είναι τό έξαιρετικά ένδιαφέρον «Νομικόν» του Θεοφίλου Καμπανίας, γύρω στα 1788, έργο μέ σχετικά φιλελεύθερο πνεύμα, που συνάντησε την σιωπηρή, τουλάχιστον, έκκλησιαστική άποδοκιμασία και δέν φαίνεται νά είχε πραγματική διάδοση, παρά μόνο στην περιοχή τής

⁴⁷ 'Αγιοποιήσεις: τό καθεστώς τής έν άγίοις συναριθμήσεως, Θεσσαλονίκη 1984, 125· πρβλ. του ίδιου, 'Ο 'Αθως: άναμνήσεις, έγγραφα, σημειώσεις, Κωνσταντινούπολη 1885, 217: «άπέραντος μνήμη, δυστυχώς γεγυμνωμένη κρίσεως, αλλά πλουσία πάντοτε, δυνάμεις άντλοῦσα και σθένος έκ τής μεγάλης αυτού, τής άκαταμαχίτου πίστεως».

⁴⁸ Χρησιμοποιώ την (έβδομη) έκδοση, 'Αθήνα 1970: σελ. ιε' σημ. 10. Για τό έργο βλ. τελευταία: Παῦλος Μενεβίσογλου, μητροπολίτης Σουηδίας, «'Η κανονική συλλογή Πηδάλιον», Χαριστείον Σεραφείμ Τίκα, Θεσσαλονίκη 1984, 147-166· πρβλ. του ίδιου, «'Η εισηγητική έκθεσις του Δωροθέου Βουλησιμά περι του Πηδαλίου», 'Επιστημονική Παρουσία 'Εστίας Θεολόγων Χάλκης, 2 (1991), 343-366· «Μή έπισημανθείσαι προσθήκαι του Ιερομονάχου Θεοδωρήτου έν Πηδαλίω», Κληρονομία, 21 (1989), 195-206.

ἐπαρχίας τοῦ συντάκτη⁴⁹. Ὁ Θεόφιλος γνωρίζει καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν Βλάσταρη, τὸν Ἀρμενόπουλο, τὸν Μαλαξό, τὴν «Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων» ἀλλὰ καὶ τὶς παλαιότερες πρωτότυπες νομικὲς πηγές, συχνὰ ἀπὸ τὶς ἐντυπες δυτικοευρωπαϊκὲς ἐκδόσεις τους – γιὰ τὸ Θεόφιλος εἶναι καὶ μεγάλος βιβλιοφίλος⁵⁰. Οἱ παραπομπές του εἶναι βέβαια, πέρα ἀπὸ τὶς νομικὲς αὐτὲς πηγές, κυρίως σὲ πατερικὰ κείμενα καὶ σὲ ἄλλους ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς· καὶ ἡ χρῆση ὁμῶς παραθεμάτων ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς συγγραφεῖς, κυρίως γνωμολογικοῦ χαρακτήρα, εἶναι συχνή⁵¹.

Στὸ πολλαπλῶς σημαντικὸ αὐτὸ ἔργο ἀντανακλάται, γιὰ πρώτη φορὰ, σὲ νομικὸ ἐγχειρίδιο, καὶ τὸ πνεῦμα ἐνὸς ἀνερχόμενου νεο-ελληνικοῦ πατριωτισμοῦ. Ἡ ἀνάμνηση τῆς Ρώμης εἶναι καθ' ἑαυτὴν ἀποῦσα. Ἡθελήμενα ἢ γνωστὴ μας ἱστορικὴ ἀφήγηση γιὰ τὶς ἀπαρχές τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου παραλείπεται. Ὁ συντάκτης αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ «δικαιολογηθῆ» γιὰ τὴν παράλειψη αὐτῆ· ἀλλὰ, καὶ ἐδῶ ἀκόμη, τὸ ὄνομα τῆς Ρώμης καὶ ἡ μνεῖα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας – ἀκόμη καὶ τῆς ἀνατολικῆς – ἀποσιωπῶνται: «Καθὼς πολλοὶ βασιλεῖς, ἔχοντες πλησίον τοὺς σοφοὺς καὶ νομικοὺς ἀνθρώπους, τὰς νεαράς ἐθέσπισαν καὶ ἄλλους ὀρισμούς, ὡς ἡ χρῆσις ἐκάλει. Τῶν ὁποίων βασιλέων τὰ ὀνόματα καὶ τῶν νομοθετῶν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν νόμων, πολλὰ ὄντα, διὰ τὴν συντομίαν τὰ ἀφίνο-

⁴⁹ Ἐκδοση: Δ.Σ. Γκίνης, *Νομικὸν Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* [=Παράρτημα τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Α.Π.Θ.], Θεσσαλονίκη 1960. Βλ. τοῦ ἴδιου, «Τὸ Κοινάριον τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 32 (1957), 247-251· «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας: ὁ πνευματικὸς κόσμος ἐνὸς φιλελεύθερου δεσπότη», *Ὁ Ἐραμιστής*, 1 (1963), 33-40· παλαιότερα: Β. Μυστακίδης, «Θεοφίλου Καμπανίας ἔργα καὶ ἡμέραι: ἀνέκδοτοι ἐπιστολαί», *Θεολογία*, 7 (1929), 49-60, 110-123· Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Ὁ Καμπανίας Θεόφιλος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, 2 (1927), 54-97, 245-268· τώρα: Γ. Στογιόγλου, *Θεόφιλος Παπαφίλης ἐπίσκοπος Καμπανίας*, Θεσσαλονίκη 1992· βλ. καὶ Χ. Παπαστάθης, «Βεβαιωτήρια ἔγγραφα τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβούσκον*, Γ', Θεσσαλονίκη 1990, 337-343 = *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονικὰ Ἀνάλεκτα*, Θεσσαλονίκη 1999, 187-194. Γ.Χ. Γκαβαρδίνης, «Ἐξὶ ἀφορισμοὶ τοῦ ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου Παπαφίλη», *Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη. Ὀθωμανικὴ περίοδος Β'* [=Κέντρο Ἱστορίας Θεσσαλονίκης τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης. Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις 15], Θεσσαλονίκη 1994, 227-298. - Ἡ πληροφορία διὰ τὸ ἐγχειρίδιό του «ἐμποδίσθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐπεὶπερ ἀπλῶς συνεγράφη» (:Γ. Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον*, ἐκδ. Γ. Κρέμου, Ἀθήνα 1872, 311) ἐνισχύεται ἀπὸ τὶς εἰδήσεις τοῦ Zachariä, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Ἀιδελβέργη 1840, 205, ὅπου καὶ γιὰ τὴν χρῆσις τοῦ ἐγχειριδίου στὴν περιοχὴ τῆς ἐπισκοπῆς Καμπανίας, καὶ πιθανῶς στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης.

⁵⁰ Γκίνης, «Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας», «Τὸ Κοινάριον τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου» (προηγουμένη σημ.): πρβλ. στὴν ἐκδόσή του, λ' -λα'. Στογιόγλου, 223-235.

⁵¹ Βλ. στὸ «εὐρετήριο πηγῶν» τῆς ἐκδ. Γκίνη, 332.

μεν». Λόγοι προνοίας ίσως, γιατί ο Θεόφιλος ασφαλώς θά ἤξερε ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν παραδοσιακῶν ἀφηγήσεων τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν πηγῶν του ἀπέχουν ἀπὸ τὴν ἱστορική ἀκρίβεια. Ἐν τούτοις μέσσα σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο βραχύτατο σημείωμα, ὅπου ὁ Θεόφιλος ἐξηγεῖ τὴν παράλειψη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῶν πηγῶν διὰ τὴν συντομίαν, βρίσκει χῶρο γιὰ νὰ μνημονεύσῃ τὴν συμβολὴ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος στὴν διαμόρφωση τοῦ δικαίου, ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἴδια ἡ Ρώμη ἀποσιωπᾶται, προφανῶς ἐντασσομένη ἀπλῶς στὶς διάφορες «πολιτεῖες», μὲ τὶς ὁποῖες καὶ ἐξομωῖνεται: *Νόμος πολιτικός εἶναι τὰ ὅσα σοφοὶ νομοθέται ἐν ταῖς πολιτείαις περὶ πάσης ὑποθέσεως ἐνομοθέτησαν, ἄλλα παρ' Ἑλλήνων λαβόντες καὶ ἄλλα παρ' ἑαυτῶν προσθέντες*⁵². Ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀποσιωπᾶται στὸ εἰσαγωγικὸ μέρος τοῦ «Νομικοῦ»: ἕνα παράθεμα ἀπὸ τὸ προοίμιον τῆς νεαρᾶς 6 εἰσάγεται ἀπλῶς μὲ τὴν φράση *Καθὼς εἶπε καὶ ἕνας σοφὸς βασιλεύς...* Φυσικά, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ἀλλὰ καὶ διάφορα ὀνόματα Ρωμαίων νομικῶν, εἰλημμένα ἀπὸ τὶς νομικὲς πηγὲς ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Θεόφιλος, ἀπαντοῦν εὐκαιριακὰ σὲ διάφορα σημεία τοῦ κυρίως κειμένου τοῦ «Νομικοῦ»⁵³. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ συντομία δὲν χαρακτηρίζει ἀπαραίτητα τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ μέρος: σημαντικὴ ἔκταση ἀφιερώνεται στὶς πηγὲς τοῦ κανονικοῦ δικαίου καὶ στὴν βιβλικὴ καὶ πατερικὴ διδασκαλία περὶ δικαίου, μὲ ἀμάλογα παραθέματα – γιατί ὁ συντάκτης εἶναι καὶ γνωστὸς συγγραφεὺς θεολογικῶν ἔργων⁵⁴, καὶ τὸ «Νομι-

⁵² Τὰ ἀποσπάσματα ἐφεξῆς εἶναι ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα περὶ νόμων ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ» (ἔκδ. Γκίνη, 1-4): ἡ ἱστορικὴ σημείωση στὴν § 3: τὸ παράθεμα τοῦ «σοφοῦ βασιλέως» στὴν § 2: ὁ Κικέρων στὴν § 6. - Πολλὴ ἄλλη ἱστορικὴ ὕλη (καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου), ἀπὸ τὰ διάφορα ἀναγνώσματα τοῦ Θεοφίλου, διάσπαρτη στὸ ἔργο: βλ., π.χ. στὸ προοίμιον τοῦ ἀστικοῦ μέρους «πολιτικός νόμος» γιὰ τὸν τυπικὸ νόμο σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν «νομοθεσία»: «νόμος εἶναι ἐκεῖνος ὅπου καθ' αὐτὸ ἔχει τέτοιαν ὀνομασίαν, ὡς λέγεται ὁ δυωδεκάδεκτος νόμος, ὁ φαλκιδίος νόμος, ὁ Ἀέλιος Σέντιος νόμος καὶ οἱ τοιοῦτοι» (Γκίνη, 77): 27.53: «Οἱ παλαιοὶ Ῥωμαῖοι εἶχον νόμους...» (201): 36.12: «Καὶ οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον τοὺς χωρίτας, ὡς τῶρα τοὺς τζεφτλικιώτας οἱ ἔξωτερικοὶ» (260).

⁵³ Τὸ παράθεμα τοῦ «σοφοῦ βασιλέως» εἶναι ἀπὸ τὸ προοίμιον τῆς νεαρᾶς 6: *Μέγιστα ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα θεοῦ παρά τῆς ἀνωθεν δεδομένα φιλάνθρωπίας, ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία, ἡ μὲν τοῖς θεοῖς ὑπηρετουμένη, ἡ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσα τε καὶ ἐπιμελομένη... «Μέγιστον δῶρον ὁ Θεὸς τοῖς ἀνθρώποις ἔδωκεν, ἱερωσύνην καὶ βασιλείαν»* ὅτι ἡ ἱερωσύνη κατακοσμεῖ καὶ διέπει τὰ οὐράνια, ἡ δὲ βασιλεία οἰκονομεῖ μὲ νόμους δικαίους τὰ ἐπίγεια». - Στὸ κύριο σῶμα τοῦ ἔργου ὁ Ἰουστινιανὸς ρητὰ ὀνομάζεται κατ' ἐπανάληψη: «ἕως τῆς βασιλείας τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ», «ὁ μέγας βασιλεὺς Ἰουστινιανός», «ὁ αἰτὸς Ἰουστινιανός» (ἔκδ. Γκίνη, 154-155), «καθὼς τὸ συμπεραίνομεν ἀπὸ τὰς νεαρᾶς τοῦ βασιλέως μεγάλου Ἰουστινιανοῦ» (33.1: 236 «ἐν τοῖς καιροῖς τοῦ χριστιανικοῦ βασιλείου, φεῦ!»: ἀλλὰ προφανῶς, γιὰ τὸν Θεόφιλο, ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἀνήκει πλέον στὴν ρωμαϊκὴ ἱστορία).

⁵⁴ *Τὸ Ταμείον Ὀρθοδοξίας* τοῦ Θεοφίλου (Βενετία 1780) συνεχῶς ἐπανεκδίδεται: τελευταία «ὀγδόη» (στὴν πραγματικότητα τοῦλάχιστον δέκατη) ἔκδοσις, Θεσσα-

κόν» του περιλαμβάνει αξιόλογο ποσοστό ύλης εκκλησιαστικού δικαίου. Ἀπαντούν παραθέματα και από κλασικούς συγγραφείς: κατ' ἔξοχὴν βέβαια Ἑλληνες, ἀλλὰ ὑπάρχει ἐπίσης μία μνεία τοῦ ἀξιώματος ἢ τοῦ λαοῦ σωτηρία ὑπέρτατος νόμος, μὲ ρητὴ παραπομπή στὸν Κικέρωνα⁵⁵.

Καὶ ἂς μὴ νομισθῇ ὅτι ἡ παρουσία τῆς Ἑλλάδος, στὸ εἰσαγωγικὸ ἱστορικὸ μέρος, εἰς βάρος τῆς Ρώμης, εἶναι τυχαία. Μποροῦμε νὰ τὴν συναντήσουμε σὲ ἀπροσδόκητα σημεῖα, ὅπως στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴ διαδοχὴ (17. 4), ὅπου δὲν ὑπῆρχε κανένας συγκεκριμένος λόγος νὰ πληροφορηθοῦμε ὅτι: *Οἱ παλαιοὶ νομοθετοῦν τῶν Ῥωμαίων, λαβόντες τοὺς νόμους παρὰ τῶν Ἑλλήνων, καθὼς τοὺς εὐρίσκομεν εἰς πολλοὺς ῥήτορας τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλους...* Καὶ οὔτε ὑπῆρχε κανεὶς λόγος, ὅταν σὲ κάποιον σημεῖο γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως «χαβαλές» (28.36), νὰ παρεμβληθῇ ἓνα ἐγκώμιον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας: *πολλοὶ δὲ λέγουσιν ὅτι αὐτὴν τὴν λέξιν χαβαλέ ... εἰς τὸ ἑλληνικὸν δὲν εὐρίσκομεν. Καὶ δὲν ἰξεύρουσιν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τῷ πλήθει καὶ τῷ πλούτῳ εἶναι ἀπὸ ὅλας τὰς γλώσσας ἡ πλατυτέρα*⁵⁶.

Ἔτσι ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ ἀνάμνησις μιᾶς «οἰκουμενικῆς» Ρώμης καὶ ἐνὸς οἰκουμενικοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου σβῆνει μπροστὰ στὶς νέες ιδέες καὶ στοὺς ἐθνικισμοὺς ποὺ ἀρχίζουσι νὰ γεννῶνται. Μένοντας πάντοτε στὸν χῶρον τῶν νομικῶν ἔργων, μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξιν αὐτὴ κυρίως μέσῳ τῶν ἑλληνογλῶσσων κωδικοποιήσεων τῶν ρουμα-

λονίκη 1984.

⁵⁵ «Καθὼς λέγει καὶ ὁ σοφὸς Κικέρων»: Γκίνης, 2 (§ 6).

⁵⁶ Τὰ δύο χωρία: Γκίνης, 153-154, 269-270. Θὰ μποροῦσε νὰ ὑποτεθῇ ὅτι στὸ πρῶτον χωρίον τὸ «Ἑλλήνων» λειτουργεῖ, ἂν καὶ ὄχι μειωτικὰ, πάντως κατὰ τὴν τυπικὴ βυζαντινὴ χρῆσιν, σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τοὺς χριστιανούς: πρόκειται πράγματι γιὰ τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀρρενογονίας καὶ τὶς κληρονομικὰς ἐπιπτώσεις τους: «Καὶ τοῦτοι οἱ νόμοι ἐπεκράτησαν σχεδὸν ἕως τῆς βασιλείας τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ, ὁ ὁποῖος βλέπωντας τῆς φύσεως τὸ ἄδικον, φιλανθρώπως ἀπεφάσισεν εἰς τὰς νεαράς του νὰ μὴ ἔχουν οὐδεμίαν προτίμησιν εἰς κληρονομίαν τὰ ἀρσενικὰ ἀπὸ τὰ θηλυκὰ πρόσωπα... καὶ οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ κατὰ τοῦτους τοὺς νεωτέρους νόμους καὶ ἐπολιτεύοντο καὶ νὰ πολιτεύωνται ἔχουσι χρέος». Ἀλλὰ – πέρα ἀπὸ τὶς πολλαπλὰς ἀναφορὰς στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ τὰ συνεχῆ παραθέματα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ γραμματεία – εἶναι συχνὰ καὶ οἱ συγκεκριμέναι ἀναφορὰς στὸ ἑλληνικὸ δίκαιο (ἐνίοτε ἀνεκδοτολογικῶν χαρακτήρα): 27.78 «Καλὸς ἦτον καὶ ὁ νόμος τῶν Ἀθηναίων...» (206)· 33.5 «Εἰς τὰς Ἀθήνας οἱ κριταὶ ἐν τόπῳ σκοτεινῷ ἔκαμναν τὰς κρίσεις, διὰ νὰ μὴ βλέπουν εἰς τὰ πρόσωπα τῶν κρινομένων ... Εἰς τὰς Θήβας ἐξωγράφισον τὸν κριτὴν τυφλόν...» (238)· 33.75 «Εἰς τὸ ἀνώτατον κριτήριον τῶν Ἀθηναίων, λεγόμενον Ἄρειος Πάγος, οἱ κριταὶ ...» (246)· 24.5 «Οἱ Βοιωτεῖς Ἑλληνες τοὺς μουφλοῦξιδες...» (184)· 2.24 «Θαυμαστός νόμος ἦταν εἰς τοὺς Λακεδαιμόνας...» (88)· 4.1 «Μόνον οἱ Λακεδαιμόνες προῖκα δὲν ἐδίδον, λέγοντες ὅτι ἡ προῖξ τῆς κόρης εἶναι ἡ σαρκοσύνη, ἡ παρθενία καὶ ἡ φρόνησις» (93). – Φυσικὰ δὲν λείπουν οἱ ἀνεκδοτολογικὰς ἀναφορὰς σὲ νόμους καὶ ἄλλων λαῶν (Αἰγύπτιοι, Πέρσες, βαρβαρικοὶ λαοὶ τῆς Δύσεως).

νικῶν ἡγεμονιῶν, τῆς μόνης δηλαδή ἑλληνικῆς παραγωγῆς τοῦ εἴδους αὐτοῦ ποῦ προέρχεται ἀπὸ συντεταγμένα κράτη.

Ξέρουμε ὅτι τὸ 1765 παρασκευάζεται στὴν Βλαχία τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον» τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου· ὁ συντάκτης του θὰ τὸ ἐπεξεργάζεται ὡς τὸ 1777⁵⁷. Εἶναι ἓνα ἔργο ἠθελημένα «λόγιο», σὲ σημαντικὸ βαθμὸ: χρησιμοποιοῦν τὸν Βλάσταρη καὶ τὸν Ἀρμενόπουλο, ἀλλὰ καὶ τὰ ἴδια τὰ Βασιλικά, στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Fabrot, καὶ μάλιστα εὐρύτατα. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποῦ γίνεται ἀπ' εὐθείας χρῆση τῶν Βασιλικῶν σὲ ἑλληνικὸ νομικὸ ἐγχειρίδιο ὕστερα ἀπὸ ἕξ ἢ ἑπτὰ αἰῶνες⁵⁸. Τὸ ἔργο παρουσιάζεται, ὅπως τὸ θέλουν τὰ σχέδια τῶν κυρωτικῶν χρυσοβούλλων, ὡς συλλογὴ τῶν πολιτικῶν νόμων, οἵτινες ὄντες οὐ μόνον πάντῃ ἀσφαλεῖς, ἀλλὰ καὶ διασκορπισμένοι, ἐδέοντο ἅμα καὶ μεταφράσεως κατὰ τὸ νόημα αὐτῶν καὶ συλλογῆς ἀπὸ πάντων τῶν νομίμων, ναὶ μὴν καὶ ἐκλογῆς. Ἡ συλλογὴ γίνεται ἀπὸ τε τῶν βασιλικῶν νόμων, τῶν ἐκκλησιαστικῶν νομίμων καὶ ἄλλων διαφόρων βιβλίων νομικῶν. Δὲν πρόκειται, τονίζεται, γιὰ νέα νομοθεσία, ἀλλὰ γιὰ τὴν «συναγωγὴ» κατὰ τὸ δυνατόν εἰς ἓν τῶν καθ' ἡμᾶς εὐσεβῶν νόμων, γενικῆς καί, ὅπως φαίνεται, καθολικῆς καὶ αἰώνιας ἰσχύος: καὶ εὐρεθὲν ἀπαράλλακτον τοῖς νόμοις, ἅτε φυλάττον ἀπαρασαλεύτως τὸ καθ' αὐτὸ νόημα καὶ σκοπὸν τῶν νόμων καὶ καλῶς μεταφρασθὲν κατὰ τὴν ἔννοιαν ἐκείνων. Μία ἀναφορὰ καὶ εἰς τὰς τοπικὰς συνηθείας ὅπου τέως εἶναι ἐν χρῆσει, στὸ σχέδιο χρυσοβούλλου τοῦ 1765, ἐπιμελῶς ἐξαφανίζεται τὸ ἐπόμενο ἔτος, στὸ σχέδιο τοῦ 1766· τὸ ἴδιο ἐξαφανίζεται καὶ μία διστακτικὴ, καὶ σχεδὸν ἀπολογητικὴ, ἀναφορὰ τοῦ σχεδίου τοῦ 1765 σὲ νέες διατάξεις: εἰς ὃ προσετέθησαν καὶ τινες διαταγαὶ ἀναγκαιόταται πάνυ καὶ ὠφέλιμοι διὰ τὴν εὐνομίαν καὶ καλὴν διοίκησιν⁵⁹.

⁵⁷ Ἐκδόσεις: Π. Ζέπος, *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*, 17 (1954-1959) [βάσει τοῦ χφ. Ἰασιῦ 1697]· Π. Ζέπος - V. Georgescu - Ἀ. Σιφωνιοῦ - Καράπα, *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 24-26 (1977-1979) [βάσει τοῦ Parisinus suppl. gr. 1323]

⁵⁸ Ξέρουμε σήμερα, χάρις σὲ ἓνα εὔρημα τοῦ Δ.Γ. Ἀποστολόπουλου, *Ὁ Ἑρανιστής*, 19 (1993), 330-332, ὅτι ἡ ἐκδ. Fabrot τῶν Βασιλικῶν φθάνει στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1700 γιὰ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρυσάνθο Νοταρᾶ. Οἱ δύο ἐπόμενες σειρὲς προορίζονται, σύμφωνα μὲ μαρτυρία ἐπίσης τοῦ Χρυσάνθου, γιὰ τὸν βοϊβόδα τῆς Βλαχίας Κωνσταντῖνο Basarab Brancoveanu καὶ τὸν Νικόλαο Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτο, γιὰ τὸ ἕξ ἀπορρήτων, καὶ μελλοντικὸ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας ἐπίσης. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν Βασιλικῶν στὸν νομικὸ βίβλιον τῶν ἡγεμονιῶν βλ. Π. Ζέπος [στὴν προηγούμενη σημ.], 17-19 καὶ xlii-xliii, ἀντίστοιχα, καὶ τὶς ἐκεῖ παραπομπές: *Pravilniceasca Condică* [σημ. 62], 15 σημ. 2. - Ὁ ἴδιος ὁ Χρυσάνθος, σὲ ἀδημοσίευτο μέχρι στιγμῆς κείμενό του (ἀνακοίνωση Δ.Γ. Ἀποστολόπουλου), θὰ διατυπώσῃ τὴν σκέψη ὅτι τὸ σημερινὸ «ρωμαϊκὸν γένος» ἀποκαλεῖται ἔτσι ἀκριβῶς ἐπειδὴ διέπεται ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο.

⁵⁹ Τὰ δύο σχέδια χρυσοβούλλων: Ἰω. Στέφανος Μιχαήλ Ρακοβίτζας (1765) καὶ Ἰω. Σκαρλάτος Γρηγορίου Γκίκας (ἀχρονολόγητο: τὸ χρονολογῶ βάσει τῆς χρονολογημένης ἀφιερῶσεως τοῦ Μιχαήλ Φωτεινοπούλου ποῦ τὸ συνοδεύει στὰ χφφ), στὴν

Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται μὲ τὴν κάπως ἀναπάντεχη ἀναπαραγωγὴ στὴν ἀρχὴ τῆς κωδικοποιήσεως (I.1) αὐτούσιας σχεδὸν τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Βλάσταρη: «περὶ τῶν πολιτικῶν νόμων, πόθεν ἔσχον τὴν ἀρχὴν καὶ ὅπως συνέστησαν»⁶⁰. Συμπεριλαμβάνεται ὁλόκληρη ἡ μυθολογία γιὰ τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς «ῥήγας» τῆς προδημοκρατικῆς Ρώμης, γιὰ τὴν «βασιλεία» τοῦ Γαίου, τὴν ὑπατείαν τε καὶ δημοκρατίαν εἰς βασιλείαν αὐθις ἀμείψαντος κλπ. Ὁ Ἀδριανὸς εἶναι πάντοτε ὁ συντάκτης τοῦ Πανδέκτη καὶ τοῦ Κώδικος· μόνον πού ὁ Φωτεινόπουλος, πρῶτος συντάκτης μεταβυζαντινοῦ νομικοῦ ἐγχειριδίου ὁ ὁποῖος ἔχει στὰ χέρια του τὰ Βασιλικά, γνωρίζει ὅτι δὲν εἶναι ὁ Ἰουστινιανὸς ἐκεῖνος πού μετέφρασε αὐτὰ τὰ δύο κωδικοποιητικὰ ἔργα στὴν ἐλληνικὴ – καὶ ἀποσιωπᾷ τὴν σχετικὴ «εἶδηση» τοῦ Βλάσταρη.

Μὲ τὴν ἐξαίρεση τοῦ Πηδαλίου, πού εἶδαμε, εἶναι ἡ τελευταία παρουσία αὐτῆς τῆς διηγῆσεως, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς τῆς ιδεολογικῆς συλλήψεως, σὲ ἐλληνόγλωσσο ἐγχειρίδιο. Τώρα ξέρουμε, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐρευνες τοῦ Valentin A. Georgescu, ὅτι τὸ πολὺ «βυζαντινίζον» περιεχόμενο τοῦ «Νομικοῦ Προχείρου» τοῦ Φωτεινοπούλου ἐπικρίθηκε ἤδη ἐξ ἀρχῆς· ἡ τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ ἐγχειριδίου ἐγινε πιθανῶς ὑπὸ τὴν πίεση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κριτικῆς: ὠδήγησε στὴν τελικὴ μορφή τοῦ 1777, ὅπου γίνεται δεκτὸ ὅτι ἔχουν εἰσαχθῆ στοιχεῖα τῆς τοπικῆς βλαχικῆς παραδόσεως. Ἴσως τὸ «Νομικὸν Πρόχειρον», ὑπὸ τὴν τελικὴ αὐτὴ μορφή, ἀπετέλεσε ἕνα σχέδιο στὸ πλαίσιο τῆς κωδικοποιητικῆς προσπάθειας πού ἀναλήφθηκε ἀπὸ τὸν ἡγεμόνα Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη. Ἀλλὰ ὁ ἀναμφισβήτητος, οὕτως ἢ ἄλλως, «βυζαντινο-ρωμαϊκός» χαρακτήρας τοῦ ἐγχειριδίου τὸ καταδίκασε τελικὰ: «Certes, [il] ne pouvait pas penser à tourner le dos à la réception du droit byzantin, et il y resta attaché... Il pouvait encore moins deviner que l'échéance historique de la réception était proche»⁶¹.

Ἡ τομὴ φαίνεται νὰ συντελεῖται τελικὰ ὅταν, ὕστερα ἀπὸ τρία χρόνια (1780), δημοσιεύεται ὁ κώδικας τοῦ Ὑψηλάντη: «Συνταγμάτων Νομικόν» (Pravilniceasca Condiță)⁶². Τὸ νέο πνεῦμα ἐκδηλώνεται σαφῶς στὸ κυρωτικὸ χρυσόβουλλο, πού ὀμιλεῖ πλέον ρητὰ γιὰ νέον συντεταγμένον νόμον, τὸν ὁποῖο πρὸ ὀφθαλμῶν προτεθήκαμεν. Ἐν τούτοις δὲν ἐπιδιώκεται ἡ ὁλοκληρωτικὴ ρήξη μὲ τὴν παράδοση: «Τοιούτους ἡμεῖς εὗρομεν τοὺς ἐγκατοίκους τῆς Βλαχίας, ὅτι ἀγκαλὰ καὶ ἐμεταχειρίζοντο ἔσθ' ὅτε τοὺς κοινούς

ἐκδ. Ζέπου-Georgescu-Σιφωνιοῦ-Καράπα, 595-598· τὸ πρῶτο καὶ στὴν ἐκδ. Ζέπου, 35-36.

⁶⁰ Ζέπος, 41-42· Ζέπος-Georgescu-Σιφωνιοῦ-Καράπα, 13-14.

⁶¹ V. Georgescu, σελ. c τῆς εἰσαγωγῆς τῆς ἐκδόσεως.

⁶² Ἐκδόσεις: Π. Ζέπος, *Συνταγμάτων Νομικόν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη*, [=Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4/2], Ἀθήνα 1936· *Pravilniceasca Condiță* [=Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Scris 2], Βουκουρέστι 1957.

βασιλικούς νόμους και άλλοτε τὰς τοπικάς συνηθείας, όπου τάχα ὡς ἀρχαίας προβάλλοντες τὰς ἐδιωχυρίζοντο διὰ νὰ ἔχουν κύρος, πλὴν μῆτε τὴν ἀκρίβειαν τῶν νόμων αἰείποτε ἐπίσης ἐφύλαττον, μῆτε τῶν συνηθειῶν τὸ ἀρχαῖον ἀπαραχάρακτον ἐσεβάζοντο, ἀλλ' ὅτε μὲν μὲ τοὺς νόμους ἀνῆρουν τὴν συνηθειαν, ὅτε δὲ μὲ τὴν συνηθειαν ἀντεπαρετάττοντο πρὸς τοὺς νόμους. Διό... ἐπεσυνάξαμεν ἀτρύτοις πόνοις ἐκ μὲν τῶν νόμων τὰ ἐπὶ πλεον ἐξηκριβωμένως ἀφορῶντα πρὸς ὀδηγίαν τῶν κρίσεων, ἐκ δὲ τῶν συνηθειῶν ἐπιλεξάμενοι τὰς ἐπὶ πλεον ἐν χρήσει γινομένας εἰς τὸν τόπον και ὅπως οὖν συστοιχοῦσας τοῖς νόμοις, πρὸς δὲ και ἄλλας τινὰς ὀδηγίας οἰκοθεν συνταξάμενοι ἐκ τῶν ὀσημέραι ἀναγομένων εἰς τὰ ὦτα ἡμῶν ἀγωγῶν και ὑποθέσεων... νέον συντεταγμένον νόμον πρὸ ὀφθαλμῶν προτεθήκαμεν...»⁶³.

Αὐτὸς ὁ χαλαρὸς δεσμὸς μὲ τὴν παράδοση τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου θέλει νὰ εἶναι ἀκόμη χαλαρότερος – ἀκόμη και ἂν αὐτὸ δὲν συμβαίνει στὴν πραγματικότητα – στὸν νέο κώδικα τῆς Βλαχίας τοῦ ἔτους 1817 (κώδικας Καρατζά)⁶⁴, ὅπου ἐπανερχονται και ὠρισμένες ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Ὑψηλάντη: «Ἡ Βλαχία ἔχουσα παλαιόθεν κανόνας τῶν ἰδιωτικῶν τῆς δικαίων τὰς συγκεχυμένας ἀγράφους συνηθείας τῆς και τοὺς ὀλίγους και ἀτελεῖς ἐγγράφους νόμους τοῦ κώδικός τῆς [= Ὑψηλάντη], και διὰ τὴν ἀνικανότητα τούτων μὴ δυναμένη νὰ ὀρθοτομῆ κατὰ στάθμην τὸ δίκαιον, ἐβιάζετο και ἀνέτρεχεν εἰς τὰ Βασιλικά τῶν Ῥωμαίων, και ὀλους τοὺς νόμους τούτων ἀδιαστόλως ἐμεταχειρίζετο. Οὕτω λοιπὸν περιπλανωμένη εἰς τρία νόμων συστήματα (τῶν συνηθειῶν, δηλονότι, τοῦ κώδικός τῆς και τῶν Ῥωμαίων) συνέβαινε νὰ μὴ ἔχη κανένα νόμον, ὅτι αἱ μὲν συνηθελαι διαφόρως μεταμορφούμεναι ἀντέβαινον συχνάκις εἰς τοὺς νόμους τοῦ κώδικός τῆς, οἱ δὲ νόμοι τοῦ κώδικός τῆς εἰς τοὺς τῶν Ῥωμαίων ἀντέφασκον... Καὶ τέλος δὲν διευθύνοντο, ἀλλὰ διεστρέφοντο κατὰ βούλησιν, τῶν ἰσχυροτέρων ἢ τῶν πανουργοτέρων σοφιστῶν προβαλλόντων εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἄλλοτε τὴν συνηθειαν, ἄλλοτε δὲ τὸν τοπικὸν κώδικα και ἄλλοτε τὰ Βασιλικά, κατ' ἀρέσκειαν... πρῶτον βαθυτάτως προεβουλεύθημεν τὸ ποία και πόση νομοθεσία ἀναλογεῖ και ἔξαρκεῖ πληρεστάτως εἰς τὸ παρὸν τῆς Βλαχίας πολίτευμα· και οὕτως ἔπειτα τινὰ μὲν τῶν παλαιῶν ἀποδεξάμενοι, τινὰ δὲ μεταρρηθμίσαντες, τὰ δὲ πλείω προσθέσαντες, διευτυπώσαμεν τοὺς παρόντας ἡμετέρους ἀθθεντικούς νόμους, ὅσον ἐνεστὶν εὐμεθόδους και ἀπλουστάτους πρὸς εὐχερεστάτην κατάληψιν και αὐτῶν τῶν πάντη ἀμαθεστάτων»⁶⁵.

Ἀπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς κώδικες τῶν ρουμανικῶν ἡγεμονιῶν, ὁ Κώδιξ Πολι-

⁶³ Ζέπος, (148-151) 149-150 = *Pravilniceasca Condiță*, (42-47) 45.

⁶⁴ Ἐκδόσεις: Ζέπων, VIII, 357-440: *Legiurea Caragea* [= *Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Scris 1*], Βουκουρέστι 1955.

⁶⁵ Ζέπων, 363 (-364) = *Legiurea Caragea*, 3-5.

τικός τῆς Μολδαβίας τῶν ἐτῶν 1816-1817 (κώδικας Καλλιμάχη)⁶⁶ εἶναι ὁ περισσότερο ἐπηρεασμένος ἀπὸ τοὺς σύγχρονους εὐρωπαϊκοὺς κώδικες: κυρίως τὸν αὐστριακὸν, ἀλλὰ καὶ τὸν γαλλικόν. Εἶναι ἓνα εἶδος εἰρωνείας τῆς ἱστορίας ὅτι κατ' ἐξοχὴν αὐτὸς εἰδικὰ ὁ κώδικας φαίνεται νὰ διατηρῇ ἀκόμη τὴν αἰσθησὴ τῆς συνεχείας τοῦ ἀστικοῦ δικαίου ἀπὸ τὶς ἀρχικὲς πηγές του. Σὲ μία μακρὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ ποὺ ἔχει περιληφθῆ στὸ κυρωτικὸ τοῦ χρυσόβουλλο⁶⁷, γίνεται διεξοδικὴ ἀναφορὰ στὶς ὑποτιθέμενες συνθήκες εἰσαγωγῆς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὴν Μολδαβία καὶ στὶς συγκεκριμένες πηγές μέσω τῶν ὁποίων ὑποστηρίζεται ὅτι εἶχε συντελεσθῆ ἡ εἰσαγωγὴ αὐτή. Μνημονεύονται τὰ Βασιλικά, οἱ Νεαρὲς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ Λέοντος καὶ τῶν μεταγενεστέρων αὐτοκρατόρων, ἡ Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν (= ἡ «Μεγάλῃ Σύνοψις» στὴν πρώτη ἐκδόσει τοῦ Leunclavius), ἡ ἑλληνικὴ παράφρασις τῶν Εἰσηγήσεων τοῦ Θεοφίλου, τὸ *Ius Graeco-romanum* τῶν Leunclavius-Freher, ἡ Ἐξάβιβλος. Οἱ ἴδιες πηγές ἀναφέρονται, τυπικά, ὡς οἱ κύριες πηγές καὶ τοῦ κώδικα Καλλιμάχη. Ἄν καὶ οἱ ὀφειλὲς τοῦ κώδικα στοὺς σύγχρονους εὐρωπαϊκοὺς κώδικες, κυρίως ὡς πρὸς τὴν μεθοδολογία, ρητὰ ἀναγνωρίζονται, τοῦλάχιστον γιὰ ὠρισμένα θέματα: *Ἐγνωμεν μεταλλάξαι τοὺς τρόπους, τὰς ἀφορμάς λαβόντες ἐκ νεωτάτων εὐρωπαϊκῶν κωδίκων, ὧν καὶ τῇ μεθόδῳ, ἀρίστη ἡμῖν δοξάση, ἐχρησάμεθα* (ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν ἐπιτροπεία καὶ τὴν κηδεμονία ἀνηλίκων, ἀλλὰ ἡ τελευταία φράσις, ἐντὸς παρενθέσεων στὸ κείμενο, φαίνεται νὰ ἀναφέρεται γενικά στὸ ἔργο), ὡς βασικὴ πηγὴ του προβάλλονται, μὲ ἐξαιρετικὰ κατηγορηματικὸ τρόπο, τὰ Βασιλικά: *βάσιν ἔχοντες εἰς τοῦτο τὰ Βασιλικά*. Οἱ ἄλλες διατάξεις τοῦ κώδικα ἔχουν, ὑποτίθεται, ἀποκλειστικὸ σκοπὸ, καὶ λόγο ὑπάρξεως, τὴν κάλυψιν τῶν κενῶν τῶν Βασιλικῶν, κενῶν στὴν παράδοσι τοῦ κειμένου (ἐπειδὴ ἐκ τῶν Βασιλικῶν τούτων ἔλλείπουσιν οὐ μόνον κεφάλαια, οὐδὲ τίτλοι, ἀλλὰ καὶ κεφάλαια ὅλα, παρανάλωμα, φεῦ, τοῦ πανδαμάτορος γεγονότα χρόνου μετὰ καὶ ἄλλων πολλῶν καλῶν κάγαθῶν τῆς ἀρχαιότητος ὑπομνημάτων, ὡς δῆλον τοῖς φιλολόγοις) καὶ κενῶν δικαίου. Τὰ κενὰ αὐτὰ καλύπτονται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὶς ἴδιες, ὑποτίθεται, τὶς πηγές τοῦ εἰσηγμένου στὴν Μολδαβία βυζαντινοῦ δικαίου, ποὺ εἶδαμε: *ἀνεπληρώσαμεν, ὡς οἶόν τε ἦν, τὰ ἐν ἐκείνοις [sc. τοῖς Βασιλικοῖς] ἔλλείποντα ἀπὸ τῶν νεαρῶν δεόντως λαβόντες καὶ τῶν λοιπῶν νομικῶν βιβλίων τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων, οἷς, ἢ ἐφημεν, ἐχρησαντ' ἀναγκαιῶς καὶ οἱ πρό ἡμῶν χρηματίσαντες ἐκλαμπρότατοι ἡγεμόνες*.

[Στὴν ἄλλῃ προελεύσεως νομικὴ ὕλη ἀποδίδεται ἐπικουρικὸς μόνον χαρακτήρας: κατὰ τὸ χρυσόβουλλο, πρόκειται γιὰ: α) διατάξεις ποὺ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὸ δίκαιο τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν κωδίκων

⁶⁶ Ἐκδόσεις: Ζέπων, VIII, 1-355· *Codul Calimach* [= *Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Scris* 3], Βουκουρέστι 1958.

⁶⁷ Ζέπων, 5-9 = *Codul Calimach*, 44-53.

(ὅπως εἶδαμε, αὐτὸ ὁμολογεῖται μόνον προκειμένου γιὰ τὸ περὶ ἐπιτροπείας καὶ κηδεμονίας ἀηλίκων μέρος) β) νέες διατάξεις γιὰ ἀντικείμενα τοῦ συγχρόνου βίου, πού ἦταν ἐκ τῶν πραγμάτων ἀδύνατο νὰ ἔχουν προβλεφθῆ στὴν βυζαντινὴ νομοθεσία: ἔτι δὲ προσθέσαι ἀναγκαίως νόμους τινὰς καὶ περὶ τινῶν μὴ ἐν χρήσει ὄντων τοῖς ἀρχαίοις, ἅτε ἀγνώστων αὐτοῖς, καὶ ἄλλων τινῶν ἄλλως πως ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς γιγνομένων χρόνοις γ) τὴν τοπικὴ νομοθεσία ἐπὶ εἰδικῶν θεμάτων: ὡσαύτως προσετέθησαν καὶ τὰ θεσπισθέντα διὰ τῶν διαληφθέντων χρυσοβούλλων τῶν προκατόχων ἡμῶν δ) στοιχεῖα ἀπὸ τὸ τοπικὸ ἔθιμικὸ δίκαιο: Προσετέθησαν δέ, ἐν τῷ προσήκοντι ἑκασταὶ καταταχθεῖσαι τόπων, καὶ ὅσαι τῶν τοπικῶν συνηθειῶν, ἀνευρεθεῖσαι κατὰ κέλευσιν ἡμετέραν καὶ ἐν ταῖς γεγενοσὶν ἐπ' αὐτῷ τοῦτω προβληθεῖσαι συνελύσεσιν, οὐ παράλογοι ἔδοξαν, προνομίῳ νόμου τιμηθεῖσαι καὶ αὐταὶ καί, ἀντὶ συνηθειῶν ἀλόγων, εἰς νόμου τιμὴν ἀναχθεῖσαι].

Πρόκειται βέβαια γιὰ μία ιδεολογικὴ κατασκευὴ πού ἐλάχιστα ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητά, –ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ εὐρωπαϊκοὶ κώδικες, πού ὑπῆρξαν, ὅπως εἶδαμε, τὰ κύρια πρότυπα τοῦ κώδικα Καλλιμάχη, ἀποδίδουν κατὰ βάση ρωμαϊκῆς προελεύσεως δίκαιο, ὅπως ρωμαϊκὸ εἶναι καὶ τὸ δίκαιο τῶν Βασιλικῶν. Γνωρίζουμε ὅτι, στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς κατασκευῆς, στὰ προπαρασκευαστικὰ τοῦ κώδικα κείμενα οἱ συντάκτες τοῦ κετέβαλαν πράγματι προσπάθεια νὰ θεμελιώσουν τὶς ἐπὶ μέρος διατάξεις σὲ χωρία τῶν Βασιλικῶν ἢ, ἄλλως, σὲ ἄλλα κείμενα τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως. Ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφυλλόπουλος ἀναφερόμενος στὴν κατασκευὴ αὐτῆ ἔγραφε: «Πάντες ὅσοι εἶχαν γνώμην περὶ τῆς υἰοθετήσεως νέου δικαίου, καὶ τοιοῦτοι ἦσαν οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ ἄρχοντες, μετὰ δυσκολίας θὰ ἀπεδέχοντο κώδικα εὐρωπαϊκόν. Συντηρητικοί, ὅπως ἦσαν, ἐφοβοῦντο τοὺς νέους κώδικας, ἐξ ὧν μάλιστα ὁ εἷς [=ὁ γαλλικὸς] ἐλογίζετο καρπὸς ἐπαναστάσεως, καὶ δὲν ἐνόουν νὰ ἐγκολπωθῶσι δίκαιον ἱκανόν, κατὰ τὴν γνώμην των, νὰ ταράξῃ τὸ οικονομικὸν καθεστῶς καὶ νὰ μετατοπίσῃ κοινωνικὰς δυνάμεις. Τοῦναντίον, ἀποδεχόμενοι κώδικα, περὶ οὗ παρείχετο ἡ διαβεβαίωσις ὅτι, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, περιέχει γνήσιον βυζαντινὸν δίκαιον, διεσκέδαζον τοὺς φόβους των ἐκείνους, οὕτω δὲ διετήρουν καὶ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἧς οἱ Φαναριῶται ἐθεώρουν ἑαυτοὺς θεματοφύλακας», ἐπισημαίνοντας συγχρόνως ὅτι «ἡ τοιαύτη συγκάλυψις νομοθετικῶν μεταρρυθμίσεων... δὲν εἶναι ἄλλως τι νέον ἐν τῇ Ἀνατολῇ»⁶⁸. Τὸ 1824 ὁ Stanhope ἔγραφε ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι στὸν Jeremy Bentham ὅτι ὁ Θ. Νέγρης εἶχε ἀρχίσει τὴν σύνταξιν νέας νομοθεσίας, πού, γιὰ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν λαϊκὴ συνείδηση, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐμφανισθῇ ὅτι ἀποδίδει βυζαντινὸ δίκαιο⁶⁹.

⁶⁸ «Σημείωμα περὶ τῶν ἑλληνικῶν ἐν Ρουμανίᾳ κωδικοποιήσεων»: Ζέπων, VIII, (ix-xvi) xiv.

⁶⁹ Ν. Πανταζόπουλος, Ἐπὶ τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τὸν Ἀστικὸν Κώδι-

Για την θεμελίωση όμως αυτής της κατασκευής προαπαιτείται μία ιστορική ανάγωγη στις συνθήκες εισαγωγής του βυζαντινού δικαίου ως «έθνικού» δικαίου της Μολδαβίας: και εδώ κρίνεται απαραίτητη ή προσφυγή σε μία μυθολογία, που αποδίδεται στον Δημήτριο Καντεμίρ. Ο πρώτος ήγemon της Μολδαβίας Άλέξανδρος Α' ο Άγαθός (1401-1423), την χρείαν του πράγματος συνειδώς, προφανώς δηλ. κατά πραγματική και νομική αναγκαιότητα, έλαβεν εξαιτησάμενος τὰ Βασιλικά παρά τών αυτοκρατόρων τών Παλαιολόγων, οί επιφλοτισησάμενοι ηξίωσαν αυτόν και του βασιλείου στέμματος συνάμα και του αξιώματος του δεσπότη. Έτσι, οί τελευταίοι βυζαντινοί αυτοκράτορες μεταφυτεύουν τὰ Βασιλικά στην χώρα και εγκαινιάζουν ταυτόχρονα τον νομικό βίο και την πολιτική ύπαρξη της Μολδαβίας. Έκτοτε (είτε, στην πράξη, μέσω τών έπιτοπίων έπεξεργασιών τών πηγών της βυζαντινής νομοθεσίας σε ρουμανική γλώσσα, τών οποίων έκτίθεται ή ιστορία, είτε, από ώρισμένου χρόνου, στην αυθεντική μορφή τους) ύποτίθεται ότι αυτά δη τὰ Βασιλικά οί έπιχώριοι είσι τών νόμων - ούτε καν ή Έξάβιβλος, ή ου πρό πολλών έτών γνώριμος ένταύθα γενομένη.

Ανεξάρτητα από τις άλλες σκοπιμότητες, πρόκειται σαφώς για την έκφραση στον χώρο της ιστορίας του δικαίου ενός καλλιεργουμένου έλληνο-ρουμανικού «πατριωτισμού». Στην αφήγηση για την ιστορία της εισαγωγής του βυζαντινού δικαίου στην Μολδαβία ή ανάμνηση της Ρώμης είναι έντελώς άπουσα. Ολόκληρη ή παράδοση της οποίας γίνεται επίκληση δέν φαίνεται να έχη οποιαδήποτε σύνδεση με τό κυρίως ρωμαϊκό δίκαιο: ή αφήγηση την συνδέει αποκλειστικά με την έλληνική περίοδο της αυτοκρατορίας, με τό βυζαντινό δίκαιο. Είδαμε τις νομικές πηγές που ρητά κατονομάζονται: είναι όλες, χωρίς εξαίρεση, έλληνόγλωσσες πηγές. Η λατινική γλώσσα μία μόνον φορά μνημονεύεται: ό λόγος είναι για τό γλωσσικά δυσπροσπέλαστο τών πηγών (άρχαία έλληνικά και λατινικά): ότι τὰ Βασιλικά και αι νεαράι και τὰ λοιπά τών πρό μικρού άπαριθμηθέντων νομικών βιβλίων, εξαίρουμένης μόνης της είς την καθομιλουμένην γραικικήν γλώσσαν γενομένης, ήμαρτημένως μέντοι και ταύτης πολλαχού, μεταφράσεως της Έξαβιβλου του Άρμενοπούλου [= της μεταφράσεως του Άλεξίου Σπανού], γεγραμμένα είσι γλώσσαις όλίγοις πάνυ καταληπταίς, τή έλληνίδι φασμέν και τή λατινίδι. Άλλά τό σύνολο τών άπαριθμηθέντων νομικών βιβλίων είναι, όπως είδαμε, αποκλειστικά έλληνόγλωσσο: ή μνεία της λατινικής αναφέρεται προφανώς στην

κα, Άθήνα 1947, 123-124 (όπου ή σχετική βιβλιογραφία): G. Michaélidès-Nouaros, *La récéption du droit civil byzantin en Grèce*, IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen, Άθήνα 1970, 2, 19 σημ. 1. Για την άλληλογραφία αυτή βλ. Λ.Ε. Κοτσιρης, «Πρός τόν νομοδιδάσκαλον Ίερεμίαν Βενθάμην», Άρμενάπουλος, 48 (1994), 1013-1019.

λατινική μετάφραση που συνοδεύει στις εκδόσεις της εποχής το ελληνικό πρωτότυπο. Στα πλαίσια αυτού του καλλιεργουμένου έλληνο-ρουμανικού «έθνικού» πνεύματος, όπως τα Βασιλικά οί επιχώριοί εισι τών νόμων, έτσι και η νέα ελληνική γλώσσα είναι επίσης η «επιχωριάζουσα γλώσσα»: *ὁ ἡμέτερος οὗτος πολιτικός τών νόμων κώδιξ, συνταχθείς ἀναγκαιώς τῇ ἐπιχωριάζούσῃ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ἀκριβῶς ὅπως ἡ ρουμανικὴ εἶναι ἢ «ἐγχώριος» ἢ ἡ «ἐπιχώριος γλώσσα»: ἐξ ἧς [sc. ἑλληνικῆς] εἶτα μετηνέχθη εἰς τὴν ἐγχώριον (πρὸ βλ. ἄλλου: εἰς τὴν ἐπιχώριον διάλεκτον, εἰς τὴν ἐπιχώριον γλώσσαν).* Ἰδιαίτερη θέση γιὰ τὴν ἀνάμνηση τῆς Ρώμης δὲν ὑπάρχει, προφανῶς, στὸ σύστημα αὐτό.

Αὐτὸ τὸ νέο ἔθνικὸ πνεῦμα ἀντανακλάται τελικὰ στὰ συνταγματικὰ καὶ τὰ ἄλλα νομικὰ κείμενα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τών πρώτων χρόνων τοῦ νέου κράτους, ὑπὸ τὴν μορφή τῶρα ἑνὸς ἑλληνικοῦ πατριωτισμοῦ, πού ἔχει ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ Βυζάντιο καὶ εἶναι στενὰ συνδεδεμένος μετὰ τὴν ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη παράδοση. Ξέρουμε ὅτι οἱ διατάξεις τών κειμένων αὐτῶν πού ἀναφέρονται στὸ δίκαιο πού ἰσχύει ἢ πού πρέπει νὰ ἰσχύσει στὸ νέο κράτος χρησιμοποιοῦν ὅλους τοὺς πιθανοὺς ἢ ἀπίθανους συνδυασμοὺς τών ἰδίων λέξεων γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὸ ἴδιο πράγμα: τὸ βυζαντινὸ δίκαιο, «ἔθνικὸ» δίκαιο τών Ἑλλήνων, δίκαιο τών χριστιανῶν ὀρθοδόξων αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἰδεολογικῆς πρωτεύουσας αὐτοῦ τοῦ «ἀναγεννημένου» Ἑλληνισμοῦ: «οἱ νόμοι τών χριστιανῶν βασιλέων τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (Γκίνης 700), «οἱ κοινωνικοὶ [= ἀστικοὶ] νόμοι τών ἀειμνήστων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Ἑλλάδος (702), «τοὺς νόμους τών ἀειμνήστων χριστιανῶν ἡμῶν αὐτοκρατόρων» (707), «οἱ νόμοι τών ἀειμνήστων ἡμῶν αὐτοκρατόρων» (708), «οἱ νόμοι τών ἡμετέρων ἀειμνήστων χριστιανῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (715), «ἀπὸ τοὺς νόμους τών ἡμετέρων ἀειμνήστων βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων» (722), «κατὰ τοὺς νόμους τών ἀειμνήστων αὐτοκρατόρων» (724), «κατὰ τοὺς νόμους τών ἀειμνήστων βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων μας» (757), «οἱ νόμοι τών ἡμετέρων αὐτοκρατόρων» (759), «οἱ βυζαντινοὶ νόμοι» (773), «τοὺς νόμους τών αὐτοκρατόρων» (788), «τοὺς βυζαντινοὺς νόμους», «τοὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους» (809), «τοὺς πολιτικοὺς βυζαντινοὺς νόμους» (810), «τοὺς νόμους τών αὐτοκρατόρων» (811), «οἱ βυζαντινοὶ νόμοι» (812)⁷⁰ – ἓνα δίκαιο ἀπροσδιόριστο, πού ἡ μνεῖα του ἐπιτελεῖ ἰδεολογικὴ ἀποκλειστικὰ λειτουργία: ἀκόμη καὶ ὅταν μνημονεύονται ἢ ἀναζητοῦνται τὰ ἀνεύρετα στὴν Ἑλλάδα Βασιλικά, εἶναι προφανές ὅτι ὅλοι ἔχουν, σιωπηρὰ ἢ ρητὰ, στὸν νοῦ τους, τὴν μόνη προσιτὴ τοῖς πάσι καὶ παντα-

⁷⁰ Παραπέμπω μόνον μετὰ τὸν ἀριθμὸ τοῦ λήμματος στὸν Δ. Σ. Γκίνη, *Περιγραμματα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου* [= Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 26], Ἀθήνα 1966.

χοῦ παρούσα Ἐξάβιβλο. Ἡ Ἐξάβιβλος θὰ εἰσαχθῆ σχεδὸν ἀναπόφευκτα ὡς ὁ ἀστικὸς νόμος τοῦ κράτους μὲ τὰ ψηφίσματα τοῦ Καποδίστρια καὶ τελικὰ μὲ τὸ διάταγμα τῆς 23.2/7.3.1835 τῆς Ἀντιβασιλείας⁷¹. Ὅσο καὶ ἂν, ἀπὸ τὴν πρώτη σελίδα τῆς Ἐξάβιβλου, ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου εἶναι παρούσα, εἶναι προφανὲς ὅτι, μέσα στὸ νέο ἰδεολογικὸ πλαίσιο, ἡ μνεῖα καὶ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου ἐξοστρακίζεται, μέσῳ αὐτῆς τῆς συνεχοῦς ἀναφορᾶς στοὺς ἀειμνήστους αὐτοκράτορες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοὺς *ἡμετέρους αὐτοκράτορας*, Ἕλληνες καὶ χριστιανούς. Ἡ «ἀπαγορευμένη» λέξη θὰ ἐμφανισθῆ μόνον σὲ ἓνα συνταγματικὸ κείμενο, τὸ «Πολιτικὸν Σύνταγμα» τῆς Ε' Συνελεύσεως (Ἄργους-Ναυπλίου) τοῦ 1832, σὲ μία περιεργη, θνησιγενῆ, διατύπωση: *οἱ βυζαντινοὶ νόμοι τῶν ῥωμαίων καὶ χριστιανῶν αὐτοκρατόρων* (824)!

Γνωρίζουμε ὅτι ἡ σύνδεση τῆς νεώτερης Ἑλλάδος καὶ τοῦ δικαίου τῆς μὲ τὴν βυζαντινὴ παράδοση ὑπῆρξε, ὡς κρατοῦσα ἰδεολογία, ἐξαιρετικὰ βραχύβια. Ἦδη ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα τοῦ νέου κράτους, αὐτὸ τὸ συνεχῶς παρὸν στὰ νομικὰ κείμενα τῆς ἐπαναστάσεως Βυζάντιο ἔχει περιπέσει σὲ πλήρη ἀνυποληψία, καθὼς συνοδεύεται ἀπὸ τὴν γενικὴ περιφρόνηση τῆς διαφωτισμένης Εὐρώπης καὶ τῶν δυτικῆς παιδείας Ἑλλήνων ποὺ ἀπαρτίζουν τὴν ἡγέτιδα τάξη τοῦ κράτους· συγχρόνως πέφτει θύμα τῆς πολιτικῆς διαφοροποιήσεως τοῦ μικροῦ ἑλλαδικοῦ βασιλείου ἔναντι αὐτοῦ τοῦ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ «ὑπόπτου» ἑλληνισμοῦ, ποὺ εἶχε ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς, ἐνδεχομένως ἀντίζηλο ἢ ἀντίπαλο πρὸς τὴν Ἀθήνα, τὴν Κωνσταντινούπολη-ἔδρα ἐξ ἄλλου ἐνὸς ὑποτελοῦς στὸν σουλτάνο «βυζαντινοῦ» πατριαρχείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἡ ἑλλαδικὴ ἐκκλησία μόλις εἶχε διακηρύξει, ἀυθαίρετα, τὴν χειραφέτησή της. Τὸ νέο ἔθνος θα εἶχε νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ διπλὸ καθήκον, νὰ συμβαδίσει μὲ τὰ «πεφωτισμένα» ἔθνη τῆς Δύσεως καὶ νὰ ἐπανεύρῃ τις ἀληθινές του ρίζες στὴν θαυμαζόμενη ἀπὸ ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμον κλασικὴ του Ἀρχαιότητα, προσπαθώντας νὰ ξεχάσῃ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες τῆς μεσαιωνικῆς δεσποτείας καὶ θεοκρατίας καὶ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὰ θλιβερά κατάλοιπά τους. Στὸν χώρο τοῦ δικαίου ὁ κύριος εἰσηγητὴς αὐτῶν τῶν ἰδεῶν εἶναι ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς (1814-1896). Τὴν περιφρόνησή του γιὰ τὸ Βυζάντιο («σεσηπὸς πῶμα»), στὸ ὁποῖο ὁμως θὰ ἀφιερῶσθαι πολὺ ἐν-

⁷¹ Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀφετηρία γιὰ τὴν ἐπανεπιβεβαίωση ἀπὸ τὴν νεώτερη ἑλληνικὴ νομικὴ ἐπιστῆμη, μετὰ τις ἐν τῷ μεταξὺ κατασκευές, τοῦ καὶ ἄλλως ἀπαποδείκτου, τῆς προθέσεως τῶν συντακτῶν τοῦ διατάγματος τοῦ 1835 γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς Ἐξάβιβλου ὡς ἀστικοῦ κώδικος τῆς Ἑλλάδος, θεωρεῖται ὅτι ἀπετέλεσαν οἱ ἐρευνητές τοῦ Κωνσταντίνου Τριανταφυλλοπούλου: «Τὸ νομοσχέδιον περὶ Ἀρμενοπούλου καὶ ἐθίμων καὶ ἡ ἐκθεσις τῆς νομοθετικῆς ἐπιτροπῆς», *Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Δικηγορικῶν Συλλόγων*, Ἀθήνα 1928, 286 κέ. Πρβλ. Γ. Μπαλῆς, «Ἡ κατὰ πλάνην ἐν Ἑλλάδι ἐφαρμογὴ ἀστικοῦ δικαίου μῆποτε εἰσαχθέντος», *Μελέται*, Ἀθήνα 1927, 146.

διαφέρουσες σελίδες, θά έκδηλώση μὲ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀπόρριψη τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου σὲ ὀλόκληρη τὴν συνέχειά του μέχρι τοῦ Ἀρμενοπούλου – πρῶτος ἐν τούτοις αὐτὸς ἀξίος τοῦ ὀνόματος ρωμαϊστῆς τῆς νεώτερης Ἑλλάδος καὶ συγγραφέας τοῦ πρῶτου συστήματος Ρωμαϊκοῦ Δικαίου «κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν του» (1848). Ὁ Καλλιγᾶς θά δῆ καὶ πάλι τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο στὴν ἐνότητά του ἀπὸ τοῦ Δωδεκαδέλτου μέχρι τῆς Ἑξαβίβλου, ἀλλὰ αὐτὴ τῆ φορά γιὰ νὰ τὸ κηρύξη, στὴν ὀλόκληρά του, «δίκαιον ξένον», «προϊὸν καὶ κληρονομίαν ἄλλου λαοῦ», «ξένον καὶ μᾶλλον ὡς μνημεῖον ἰστάμενον ἐνώπιον μας» – ἓνα δίκαιο ποῦ ἐπεβλήθη στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος ἀπὸ τοὺς κατακτητῆς καὶ τοὺς δυνάστες του. «Ἀλλὰ καθὼς εἶπομεν ὑπάρχει καὶ ἡ ἀμεσὸς καὶ πρακτικὴ [σχέσις μας πρὸς τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον], ὅτι τὸ ῥωμαϊκὸν δίκαιον ὡς τὸ προϊὸν τοῦ ἀμέσως προηγηθέντος πολιτισμοῦ μας, ὡς τὸ πλησιέστερον εἰς ἡμᾶς ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα καὶ κυριεῦσαν τὸ ἔδαφος εἰς τὸ ὁποῖον εὐρισκόμεθα, μᾶς παρίσταται ἤδη ἔτοιμον καθ' ἣν ἐποχὴν σχηματίζεται ἡ κοινωνία μας καὶ προσωρινῶς θεραπεύει τὴν ἀνάγκην τῆς, πληροῦν τὸ κενὸν τὸ ὁποῖον ὑπάρχει, καὶ οὕτω εἶναι ἀναπόφευκτος ἡ ἰσχὺς του»⁷².

Ξέρουμε πῶς τελικὰ κάτω ἀπὸ τίς ἀνάγκες τῆς πράξεως – ἐν ὀνόματι ἀλλὰ ἐρήμην τῆς Ἑξαβίβλου, τῶν Βασιλικῶν, ἴσως καὶ αὐτοῦ τοῦ *Corpus iuris civilis*, ἐρήμην κατὰ κάποιον τρόπο καὶ τοῦ Καλλιγᾶ – ἐπεβλήθη οὐσιαστικὰ στὴν Ἑλλάδα ἡ χρῆσις ἐνὸς δικαίου πράγματι ξένου καὶ «μήποτε εἰσαχθέντος» ἀλλὰ χωρὶς τὸ γεγονὸς αὐτὸ νὰ ἔχη πλέον ἰδιαιτέρη σημασία, ἀφοῦ, οὕτως ἢ ἄλλως, εἶχε διακηρυχθῆ ὁ χαρακτήρας τοῦ ρωμαϊκοῦ καὶ αὐτοῦ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ὡς «ξένου δικαίου».

⁷² Βλ. τελευταία: Κ. Γ. Πιτσάκης, «Καλλιγᾶς καὶ Ἀρμενόπουλος: μία ἱστορία ἔρωτος καὶ μίσους», *Τὰ Ἱστορικά*, 14 (1997), τεύχ. 27, 259-296. - Τὰ παραθέματα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Π. Καλλιγᾶ, *Σύστημα τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν του*, Α', Αθήνα 1848, 1-3.

ΤΙΜΑΙ
ΙΩΑΝΝΟΥ
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

I 798

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ
ΑΘΗΝΑ - ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2000